

Stads- en Godshuispolder

buiten Amsterdam maar toch een beetje Amsterdams

Dit artikel wil het poldergebied ten westen van de negentiende-eeuwse stad bekijken. Dat was het deel van de Amstellandse ontginning ten noorden van de Overtoomsevaart tot aan het IJ. Deze beschouwing valt in drie delen uiteen: de ontginning, de ambachtsheerlijkheid en de bestuurlijke gemeentelijke eenheid.

- De ontginning werd ondernomen uit naam van de Bisschop van Utrecht en uitgevoerd door de opeenvolgende schouten of ministerialen sinds de elfde eeuw. Door politiek gekonkel – dat hier te beschrijven zou te ver voeren – raakte Amstelland even voor 1300 in handen van de graaf van Holland. Die liet de streek, net als Rijnland, besturen door colleges van betrokken inwoners, de zogenaamde ambachten, die we alleen in Holland en Zeeland kenden. Aan het hoofd daarvan stond de ambachtsheer of -vrouwe. Dit ambt heette niet erfelijk te zijn, maar in de praktijk bleek dat toch het geval te zijn doordat het zogenaamde *heerlijkheden* werden.
- De ambachtsheerlijkheid Nieuwer-Amstel, waarbinnen het be-

In 1278 werd Amsterveen een kerkdorp en dat was de opmaat naar de scheiding van de ambachtsheerlijkheden Ouder- en Nieuwer-Amstel. Dat laatste werd in 1520 door Karel V verheven tot heemraadschap Nieuwer-Amstel, dat de Bovenkerker- en Middelpolder en de Binnendijkse Buitenvelderse polder omvatte. Officieel waren dit nog geen echte polders maar ze moesten wel al kunstmatig ontwaterd worden. Het land ten noorden van de Heiligeweg bleef boezemland. Aansluitend hierop (1525) richtte Karel V het Hoogheemraadschap Amstelland op, dat een overkoepelende functie had en toezicht hield op het functioneren van meerdere heemraadschappen.

- doelde deel van de ontginning viel, kwam in 1529 in handen van de stad Amsterdam. Een bijzondere situatie, want Amsterdam was een zelfstandige entiteit die geen invloed had op het achterland. De stad had echter zeer te lijden onder het slecht functioneren van de waterbeheersing aldaar en deed er alles aan om daar grip op te krijgen, iets dat in 1529 dus lukte. Die invloed op het achterland duurde tot 1795. Bij beide voorgaande thema's is het belangrijk te weten dat burgers van Amsterdam in het noordelijke deel van de ontginning uitgebreide bezittingen opbouwden. Dat heeft velen er toe verleid te veronderstellen dat dit dan ook wel Amsterdams gebied zal zijn geweest, maar niets is minder waar!
- In 1795, bij de vorming van de Bataafse Republiek, werden de ambachtsheerlijkheden afgeschaft en nam Nieuwer-Amstel het bestuur weer op zich. Ondanks de zwakke poging daartoe werd in 1815 de oude toestand niet opnieuw ingevoerd. Het begrip stads-vrijheid werd herzien en er kwamen gemeentegrenzen voor in de plaats. Voor Amsterdam betekende dit dat de vroegere stads-vrij-

Boven: Typisch ontginningslandschap, weersloten komen uit op een wetering

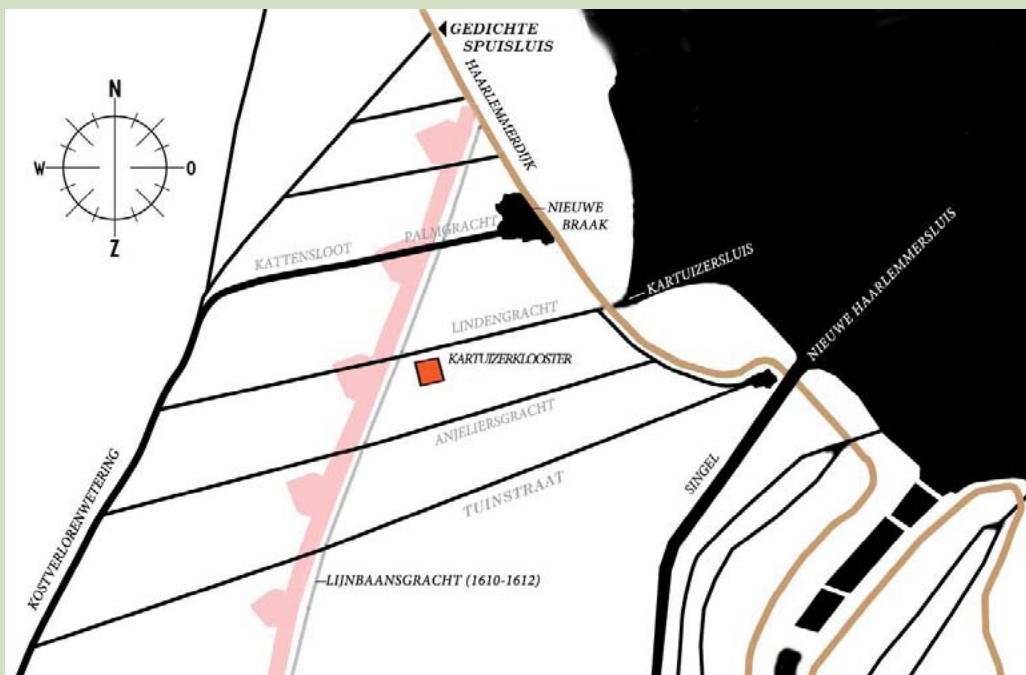
heid ongeveer de nieuwe grens werd, maar die was steeds afhankelijk van onderhandelingen met de buurgemeenten. De grens zou nooit een perceel land doorsnijden, wat hier en daar een grillige grenslijn opleverde. In 1851 werd de Gemeentewet van kracht en werden de gemeentegrenzen definitief vastgelegd. Invloed voorbij die grenzen was ondenkbaar geworden en indien een correctie op de gemeentegrens gewenst was (annexatie) moest dat in een wetwijziging neergelegd worden. Dat gebeurde in 1896, toen de Stadspolder en alles noordelijk daarvan bij Amsterdam kwam en in 1921, toen de gemeentegrens ongeveer langs de Kalfjeslaan kwam te liggen. Na de annexatie van 1896 werd de Stadspolder volledig bebouwd met hoofdzakelijk goedkopere woningen.

Ook in de Middeleeuwen vonden annexaties plaats. Elke stadsuitbreiding betekende dat er een stuk van de ontginning door de stad ingenomen werd. De vestgracht schoof rond 1387 van Nieuwezijds Voor- naar Achterburgwal, rond 1425 naar het Singel, in 1585 naar de Herengracht en in 1613 het grootste deel, helemaal tot de Singelgracht. Bij de Alteratie in 1578 werden grote hoeveelheden kloostereigendommen in de ontginning door de stad geconfisqueerd. Die vielen zowel binnen als buiten het gebied dat in 1613 geannexeerd werd. Door grondruil en nieuwe aankopen kon de stad grote aaneengesloten grondstukken bemachtigen en voor zover die binnen de nieuwe stadsvrijheid vielen, gaf dat de stad de mogelijkheid om daarin enkele stedelijke voorzieningen als het Pesthuis en een aan-

Boven: Stads- en Godshuispolder, een mix van agrarisch land, zaagmolens, blekerijen en smerige of lawaaiige werkplaatsen

Links: Lange Bleekerssloot met Pastoorsbruggetje; nagenoeg aaneengesloten bebouwing met daartussen kleine industrie

Zijdwijsweer

Het noordelijke deel van de Amstellandse ontginning, ten noorden van de Overtoomsevaart, begon als boezemgebied, d.w.z. onbedijkt land, en bleef dat gedeeltelijk zelfs tot de annexatie van 1896. In de drie op de annexatie volgende decennia bebouwde Amsterdam dit gebied.

De ontginning is behoorlijk in beweging geweest. Het patroon van de weren laat zien dat de ontginning oorspronkelijk nagenoeg tot de zeekering plaatsvond. In 1286 kreeg waterschap Rijnland het beheer over de gehele Spaandammerdijk tussen Amstel en Spaarne. Daarbij kreeg het waterschap een ruime strook land langs de zeekering mede in beheer, ten koste van de Amstellandse ontginning. Een nieuwe afsluiting van de ontginning kwam via een zijdwende (zijkade) langs één der weersloten die later in de Tuinstraat veranderde. Dit werd het roemruchte Zijdwijsweer. Op de kaart hier boven is te zien dat daarmee de zeekering tot de stad bij Rijnland kwam.

In 1413 werd de grenssloot tussen de ontginningen van Sloten (Rijnland) en Nieuwer-Amstel (Amstelland) vergraven tot Kostverlorenwetering. Die kreeg een spuisluis door de Spaandammerdijk, wat het zelfbewuster wordende Amsterdam om militair-technische redenen in het verkeerde keelgat schoot. Na twintig jaar procederen voor het Hof van Holland kreeg de stad zijn zin en werd de spuisluis gedicht. De wetering werd verlegd door een van de weersloten richting zeekering, de huidige Kattensloot/Palmgracht. Uitwateren deed de wetering via de Kartuizersluis. De capaciteit daarvan was ondermaats en dat zou wel eens mede verantwoordelijk kunnen zijn voor het moeras rond de Nieuwe Braak.

Het octrooi dat Amsterdam in 1609 van de Staten van Holland kreeg, om te kunnen uitbreiden, maakte een eind aan al deze begrenzingen. Door de 100-gaardengrens kwam de helft van de noordelijke ontginning onder Amsterdamse jurisdictie te vallen. Die grens stak zelfs bij herberg De Drie Baarsjes en de Noorder Watermolen de Kostverlorenwetering over en besloeg een deel van Sloten.

In 1636 werd de helft van deze ontginning, tussen Overtoomsevaart en Lange Bleekersloot, tot polder gebombardeerd. Eén watermolen aan de wetering, tegenover de Zuider Watermolen, bemaalde de polder. Het begrip polder was nauwelijks van toepassing op het gebied. Er was wel zoiets als een kade langs de Kostverlorenwetering opgeworpen maar niet van een formaat en kwaliteit dat er een doorgaande weg overheen kon worden aangelegd. De weersloten werden met zeer eenvoudige keringen afgesloten.

tal industrieparken aan te leggen. In de achttiende eeuw stonden er zo'n zestig industriemolens van de Overtoomsevaart tot aan de Haarlemmertrekvaart.

Tijdens de kortstondige periode dat Nieuwer-Amstel weer de scepter zwaaide over de Stadspolder, bleek dat het voor Nieuwer-Amstel een ver-van-mijn-bed-show was. Het betrof nauwelijks inwoners van de eigen gemeente en het had ook al eeuwen geen bemoeienis met het reilen en zeilen van de polder gehad. Bovendien was het bewuste gebied voor een groot deel boezemland, d.w.z. niet-bedijkt en dus natuurlijk-afwaterend land. Dat gebied waterde op de Kostverlorenwetering (=Rijnland) uit. Het behoorde ook niet tot het beheersgebied van het heemraadschap, anders dan dat het haar administratieve verantwoordelijkheid was. We zullen later zien dat alleen het schouwen door een ambtenaar van Nieuwer-Amstel gebeurde. De poldermeesters waren in de praktijk allemaal Amsterdammers.

Vooraf het noordelijke deel van de ontginning was een gebied waar rekening gehouden moest worden met "de burenen". Ten westen van de ontginning lag Rijnland, waarmee een moeizame relatie bestond. Rijnland was een vroeg 13de-eeuwse instelling van de graaf van Holland, dus ouder, groter, belangrijker en machtiger dan het 16de-eeuwse hoogheemraadschap Amstelland. Rijnland had zelf problemen genoeg zijn water kwijt te raken¹ en legde een ieder die op zijn

¹ Door de St.Thomasvloed van 1163 was de belangrijkste spui-mogelijkheid voor Rijnland, de Oude Rijn, door verschuivende zandbanken voor de kust van Katwijk geblokkeerd geraakt. Rijnland zocht nu andere mogelijkheden en vond die na de Allerheiligenvloed van 1170 en de St.Nicolaasvloed van 1196 via de Spaarne naar het vergrote IJ met zijn open verbinding met de uit de Almere ontstane Zuiderzee. Pas na het ontstaan van de Zuiderzee heerste op het IJ eb en vloed, wat een bedrijfszeker middel was om twee maal per dag bij laagwater

Rijnland

Na een stormramp in 1219, de St.Marcellusvloed, werd in 1220 – onder de nodige druk van Rooms keizer Frederik II Barbarossa – besloten tot samenwerking in waterstaatszaken tussen de graaf van Holland en de bisschop van Utrecht. Dat resulteerde in 1250-1253 in het opwerpen van een dam in de Spaarne en rond 1260 een dam in de Amstel. Tussen beide dammen werd de zeekering versterkt. Om nog wat extra druk te zetten vonden in 1248-1249 nog eens drie stormvloedden plaats binnen drie maanden. Toen al was de rol van de graaf van Holland zo dominant dat het er op neer kwam dat Holland dicteerde en Utrecht zich voegde. Ook nadat Amstelland eind 13de eeuw bij het graafschap Holland gevoegd werd bleef de dominantie vanuit Leiden en Haarlem bij waterschaps-perikelen overeind.

Heiligeweg

Toen de pelgrimage naar de Heilige Stede in de Kalverstraat niet lang na 1345 op gang kwam, nam het Gasthuis de aanleg en het onderhoud van de belangrijkste toegangsweg naar de Kalverstraat voor haar rekening. In 1415 besloot het stadsbestuur die taak van het Gasthuis over te nemen. Dat neemt niet weg dat de weg grotendeels op grondgebied van Nieuwer-Amstel lag. Door stadsuitbreidingen werd een steeds grote deel van de Heiligeweg binnen de stad getrokken. De stadsvrijheid van 100 gaarden reikte tot waar vandaag ongeveer de Hollandse Manege staat, halverwege 2^e Constantijn Huygensstraat en Nicolaas Beetsstraat.

Niet alleen was de weg zelf een Amsterdams gebeuren, ook de bewoning er langs werd gedomineerd door Amsterdammers.

boezems loosde een heffing op, het *morgengeld*. In het oosten lag het gestaag uitdijende Amsterdam. De relatie met die stad was zo mogelijk nog meer gespannen, omdat elke uitbreiding van Amsterdam ten koste van de ontginning ging. Dat bracht hoge kosten met zich mee voor het opnieuw veilig stellen van de waterhuishouding in het restant van de ontginning. Die moesten steeds met veel moeite op de stad verhaald zien te worden. Tenslotte was nog een deel van de ontginning in 1286 in handen van Rijnland overgegaan, dat in dat jaar bij octrooi als enige beheerder van de zeekering tussen Amstel en Spaarne werd aangesteld. Het betrof een strook land op enige afstand van de dijk, maar niet evenwijdig daaraan. De weren die op Amsterdams stadsvest² uitkwamen bleven Amstellands, die op de zeekering uitkwamen werden Rijnlands gebied, i.c. behorend tot Sloten-Sloterdijk. Dat werd het roemruchte Zijdwijsweer langs het Spaens Leger, de huidige Westerstraat. Daar kwam begin zeventiende eeuw nog iets bij dat de belangstelling verder deed afnemen. Met de Derde Uitleg van Amsterdam (1609) schoof de zogenaamde 100-gaardengrens over het ontginningsgebied heen. De zeggenschap over die honderd gaarden (376m) was beperkt tot juridische en financiële zaken en liet de zeggenschap over het beheer onverlet bij Nieuwer-Amstel, dan wel Sloten. Om iets te noemen: wanneer iemand in het gebied een huis wilde bouwen vroeg hij vergunning aan Nieuwer-Amstel en betaalde daar ook belastingen. Schouwen deed de Schout van Nieuwer-Amstel en conflicten en rekwisten dienden voor de overheid van het betreffende deel van de polder. Waar de poldermeesters vergaderden is niet bekend, maar in de regel was dat een der grotere herbergen. Nieuwer-Amstel was niet bij machte bebouwing in die stadsvrijheid tegen te houden. Amsterdam

² Op dat moment was dat de Nieuwezijds Voorburgwal

continueerde het charter uit 1387, dat de stad die bevoegdheid gaf, naar eigen goeddunken, met alleen de Staten van Holland als makkelijk te beïnvloeden arbiter.

Met de Gemeentewet van 1851 werd de oude 100-gaardengrens ongeveer de gemeentegrens. Die liet bestaande percelen in zijn geheel binnen of buiten de gemeente vallen, zodat de nieuwe grens grilliger werd dan die der tamelijk arbitraire stadsvrijheid. Vanaf dat moment had Amsterdam veel meer zeggenschap over haar deel van de polder. Met de annexatie van 1896 kwam de gehele Stads- en Godshuispolder binnen de gemeente Amsterdam te liggen. Zie verder onder *Stadsuitbreiding in de 19de eeuw* op pagina 33 e.v.

Boven: Op het Kwakerseiland regen de balkhavens van de zaagmolens zich tot een grote watervlakte aaneen. Amsterdammers mochten daar 's zondags graag recreëren, zoals de spelevarende heren op deze afbeelding.

Amstelland poldert in

Doordat in het Sticht steeds meer land ingepolderd werd en die polders hun water uitsloegen op de gemeenschappelijke boezem met Amstelland was de laatste min of meer gedwongen zelf ook in te polderen. In 1633 was de Amstellandse ontginning zover ingeklonken dat zonder ingrijpende maatregelen het waterpeil niet meer te beheersen was. Voor het gebied van Nieuwer-Amstel werden twee watermolens langs de Amstel gebouwd om het water geforceerd uit te slaan. Het jaar erop, in 1634, werd het gebied ten zuiden van de Overtoomsevaart bedijkt en tot polder verheven: de Binnendijkse Buitenveldersepolder. In datzelfde jaar kreeg het polderbestuur ook octrooi van de Staten van Holland. In 1636 werd het gebied ten noorden van de Overtoomsevaart tot polder verheven: de Stads- en Godshuispolder. In tegenstelling tot de polder ten zuiden van de Heiligeweg dacht het polderbestuur van de Stadspolder dat men het zonder octrooi kon stellen. Noodgedwongen sloeg die polder met één molen uit op de Kostverlorenwetering, want tussen deze polder en de Amstel lag nu immers Amsterdam. Deze polder besloeg ook niet het hele gebied tot het IJ, maar reikte slechts tot de Lange Bleekersloot. De kade die als waterkering fungeerde volgde het volgende pad: de stille kant (noordelijke oever) van de Overtoomsevaart tot het Buitengasthuis en daar omheen tot de Buitensingel langs de Singelgracht van Amsterdam, langs die Buitensingel tot het Kwakersdijkje, om de balkhavens langs Steenpad, Schuttingpad en Kwakersdwarpad, Jan Hanzenpad en Wenslauerpad tot de Kostverlorenwetering. Daarlangs liep een nieuw opgeworpen kade tot de Overtoomsevaart. Van die kaden moeten we ons niet al te veel voorstellen, want die bestond vaak uit een minimale verhoging in het weidelandschap. Bovendien werden de vele weersloten,

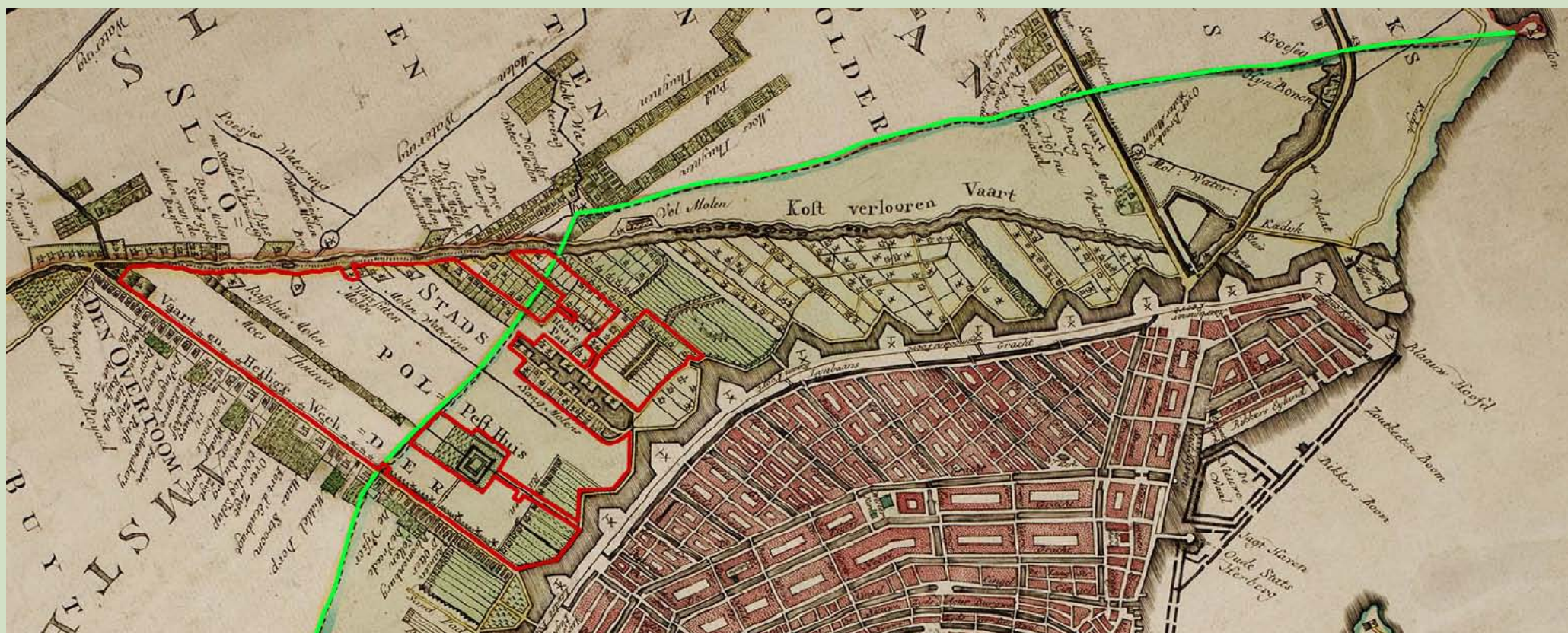
daar waar ze uitkwamen op de wetering, afgesloten door een zeer eenvoudige planken kering. Ter gelegenheid van de inpoldering werden ook nog een aantal weersloten afgedamd. Benoorden de Lange Bleekersloot bleef het boezemland, dat gemeen lag met de Kostverlorenwetering en via de Kartuizersluis uitwaterde op het IJ. Opvallend is dat het polderbestuur van de Stadspolder pas in 1752 octrooi vroeg en kreeg voor het inrichten van een polder, 116 jaar na de bekading ervan. De reden was dat het polderbestuur geen kans zag de ingelanden te dwingen tot de juiste maatregelen en bijdragen zonder dat haar daartoe machtsmiddelen toebedeeld waren. Het polderbestuur bestond vanaf de eerste dag voornamelijk uit Amsterdammers. In het polderbestuur hadden het stadsbestuur van Amsterdam, een regent van het Weeshuis, het Gasthuis en het Leprozenhuis automatisch zitting. Daarnaast hadden nog twee ingelanden zitting, die meestal eveneens Amsterdammer waren. Het aantal van zes poldermeesters was in het octrooi vastgelegd en werd door het bestuur eigenmachtig verlaagd naar vijf, door uitschakeling van de zetel van het Leprozenhuis toen die zijn laatste bezittingen in de polder verkocht had.

De problemen van de gebruikers van de ontgonnen landen waren veel ouder dan de geboorte van de Stadspolder. Door de voortgaande inklinking van het land was het op veel dagen niet meer mogelijk op natuurlijke manier het teveel aan water te lozen op de boezem. Die boezem lag op een gegeven moment blijvend hoger dan de weersloten en daarna kon alleen met hulpmiddelen ontwaterd worden. Zo is bekend dat de poldermolen van de Stads- en Godshuispolder aan de Kostverlorenwetering weliswaar in 1654 gebouwd werd, maar ook dat hij een opvolger was van een poldermolen op een andere plek die al ver voor de stichting van de polder werkzaam was.

Poldermolen van de Stads- en Godshuispolder

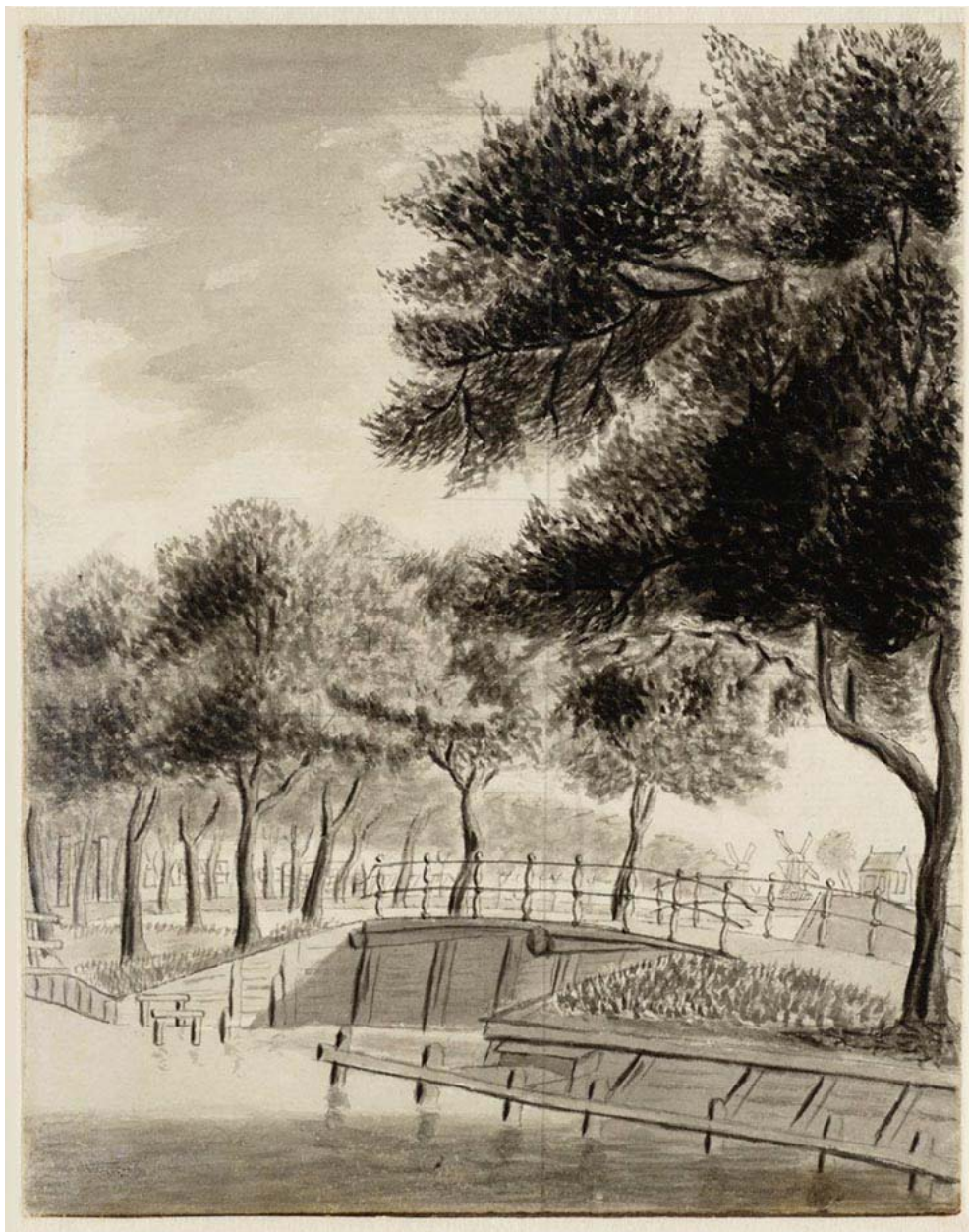
De molen werd in 1654 gebouwd. Het was een achtkante bovenkruisende grondzeiler met een vlucht van 20,80 meter. Het scheprad had een diameter van 4,70 meter en was 32 cm breed. In 1689 werd het scheprad vervangen door een vijzel, wat tamelijk vroeg was. Tussen 1855 en '59 vond een algehele reconstructie van het gaande werk plaats en in 1873 een gewijzigd en verbeterd kruirad aangebracht. Op 25 november 1877 brak een roede en werd de andere zwaar beschadigd en op 24 oktober 1882 brak tijdens een hevige storm de as en werd het wiekenstelsel helemaal vernield. Hierna werd besloten op stoomkracht over te gaan. De [onttakelde molen](#) werd omgebouwd tot stoomgemaal, waarbij nog wel de oude vijzel gebruikt werd. In 1908 staakte het gemaal zijn werk en ging men over op elektrische bemaling met twee gemaaltjes, een op de 2^e Kostverlorenkade bij de Kinkerstraat en een bij de 2^e Constantijn Huygensstraat. De poldermolen werd in 1911 verkocht en is daarna afgebroken.

Het deel tussen Overtoomsevaart, Kostverlorenvaart, Lange Bleekerssloot en Singelgracht werd in 1636 tot polder verheven. Daar waren heel veel uitzonderingen op en dat leverde een grillig beeld op met veel extra lengte aan kaden. In 't algemeen kwam het er op neer dat alle niet-afsluitbare waterlopen buiten de polder bleven. De Scheepstimmerwerf op de uiterste zuid-westpunt aan beide vaarten, omdat er door zijn helling geen kade langs het water kon komen. Korenmolen De Wolf was een grotmolen waar men met een schuit in kon varen om te laden. Om diezelfde reden bleef het molenerf buiten de polder. De teensloot binnen de dijk, waarop de Buitensingel lag, bleef buiten de polder. Dat maakte dat twee sloten die van daaruit landinwaarts liepen ook daarbuiten bleven. Dat was de sloot die later tot 2e Helmersstraat werd en de Pestsloot, de latere Bosboom Toussainstraat. Het terrein van het Pesthuis was in de 17de eeuw al ex-

tra opgehoogd en bleef buiten de polder en vormde met de Pestsloot een ware inham. Zo'n zelfde inham vormde de Kwakerspoel, die door de vele gegraven balkhavens en vaarten tot een grote watervlakte was geworden. Voorbij de poel begon de polder weer bij De Keizerskroon aan de Buitensingel tot de Lange Bleekerssloot en daarlangs tot het Kwakersdwarspad, terug naar de poel tot het erf van De Pelgrim. Dan weer terug naar de Korte Bleekerssloot en daarlangs naar de Kostverlorenvaart. De Korte Bleekerssloot was door een duiker verbonden met de Kwakerspoel en lag buiten de competentie van de polder. De kade van de polder lag langs de Kostverlorenvaart tot de Overtoomsevaart, met uitzondering van de erven langs beide zijden van het Jan Hanzenpad, zover als de sloot langs het pad de polder inliep (brug). Verder bleven de beide insteekhavens rond de Oude Rasphuis molen nog buiten de polder.

Boven: De Singelsloot lag gemeen met de Singelgracht en bleef daarom buiten de polder.

Overtoomsevaart (stille zijde)

De Heiligeweg was al vroeg volledig bebouwd en dat voornamelijk door Amsterdammers die een graantje meepikten van de constante stroom pelgrims. Herbergen waren veruit in de meerderheid, maar ongekend was het aantal schoenmakers langs de route. Toen begin zestiende eeuw de pelgrimage afnam en na de Alteratie zelfs helemaal wegviel, ontdekten de Amsterdammers de Heiligeweg als vestigingsplaats voor industrieën die binnen de stad minder welkom waren. Tijdens de eerste decennia van de Tachtigjarige Oorlog kwamen langs de Heiligeweg, die toen door de Protestanten omgedoopt was in Overtoomseweg, tot wel vier buskruitmolens. Ook was de

Onder: Korenmolen De Wolf bleef noodgedwongen buiten de Stadspolder, omdat men er in kon varen vanuit de Overtoomsevaart

Oude en Nieuwe Raspmolens aan de Kostverlorenwetering

Het mannentuchthuis aan de Heiligeweg, opgericht in 1595, had in 1599 voor Amsterdam en in 1602 voor Holland en Westfriesland¹ het alleenrecht gekregen op het raspen en vermalen van tropische houtsoorten ten dienste van de verfindustrie. Na het raspen moest de grondstof gemalen worden en daarvoor had het Tuchthuis een contract afgesloten met een molen in Zandijk, tegenover 't Kalf (de Bryszylyenhoudtmalersmoelen). In 1656 bouwde het Tuchthuis een eigen molen aan de Kostverlorenwetering, vlak bij de Overtoomsevaart. Eigenlijk werd deze molen gebouwd om hout te raspen dat niet op het tuchthuis verwerkt kon worden. De behoefte om de molen in Zandijk overbodig te maken blijkt toch aanwezig te zijn geweest, maar de relatie met die molen bleef toch nog tot 1669 in stand. Daniël Willink dichtte:

“Een molen, die ‘er aan de kant
Van Kostverlooren staat te praalen,
Om uitlandsch hout, dat hier te land
Wordt kleen gehakt, voorts fijn te maalen”.

In 1766 breidde het Rasphuis de maalcapaciteit uit door de aankoop van een tweede molen aan de Amstel bij de Amstelsluizen waar nu Carré is. Dat werd nu de Binnenmolen genoemd en de molen aan de Kostverlorenwetering de Buitenmolen. In 1787 brandde deze laatste molen helemaal af, maar werd terstond herbouwd. Uitval was er niet voor het Rasphuis, want in 1780 had men ook al een derde raspmolen aan de Kostverlorenwetering gebouwd, even ten noorden van de oude, vlakbij de Tolbrug.

¹ Met uitzondering van steden die zelf een tuchthuis herbergen, zij het dat zij dan alleen voor eigen gebruik mochten raspen en malen en niet voor de markt.

Het octrooi voor het Rasphuis werd met voeten getreden; overal in Holland verschenen verfhoutmolens, in de Zaanstreek werden er in 1726 30 stuks geteld. In 1731 kwam er zelfs een particulier verfhoutmolentje ‘de Wachter’ aan de Kostverlorenwetering te staan, vlak bij het Jan Hanzepad en niet ver van de Nieuwe Rasphuis molen. Dat ging in 1840 over in handen van Coenraad van Houten, die er volgens zijn gepatenteerde vinding chocolade ging maken.

In 1881 ging de Wachter over in handen van o.a. Johann Haust die in de bijgebouwen beschuit ging maken.

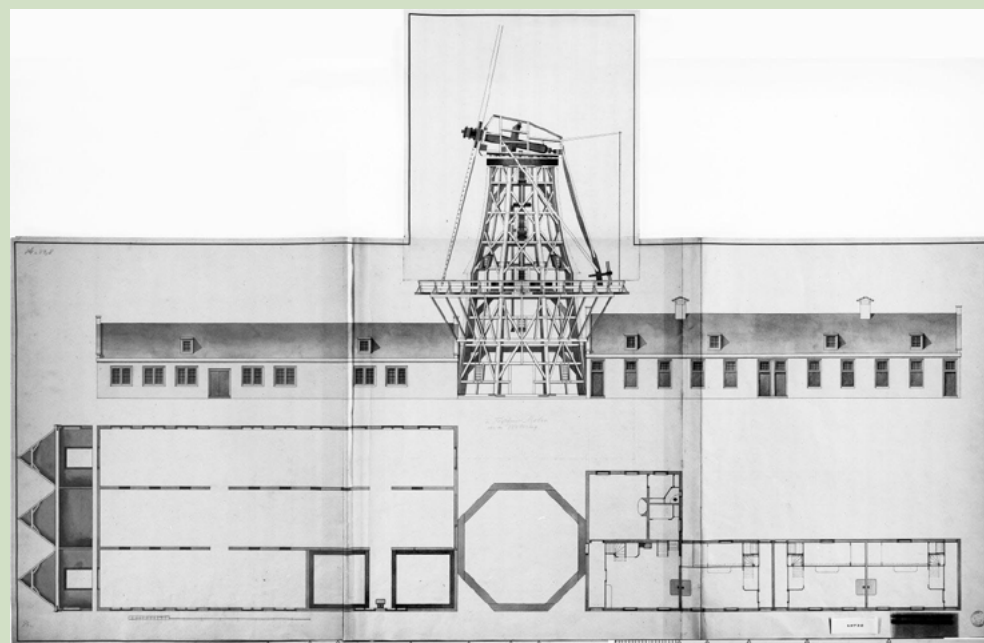
Boven: Drie molens op de rechteroever van de Kostverlorenwetering op een rij. Vooraan de Oude Raspmolen, verder weg de poldermolen van de Stads- en Godshuispolder en vlak daarachter de Nieuwe Raspmolen. Op de linkeroever staan ook diverse molens, waaronder twee poldermolens van de Sloterpolder.

In 1811 kwamen alle raspmolens onder een eigen commissaris te staan, omdat de justitiële inrichtingen tijdens het Franse bewind allemaal onder rijkstoezicht stonden. Na de Franse tijd draai-

*Boven: De Nieuwe Raspmolen op een tekening van J. P. Huijbrechts uit 1899.
Rechts: Bouwtekening voor een verbouwing van de Nieuwe Rasphuis molen.*

den de raspmolens met wisselend succes, omdat het raspen door hogere personeelskosten duurder was geworden. Daarop liet de gemeenteraad in 1828 onderzoeken of de drie molens niet beter verkocht of verpacht konden worden en tevens of het raspen niet goedkoper machinaal kon gebeuren. De eindconclusie luidde: verkopen! De openbare verkoping werd vastgesteld op 25 januari 1830, koper voor f 26.400,- was H. J. Rooseboom die voornemens was de raspmolens in bedrijf te houden. Het transport vond op 1 maart 1830 plaats. Inmiddels waren in Zaandam en in Enschede ook verfhoutmolens in bedrijf genomen, waarmee de Amsterdamse molens concurrentie aangedaan werd.

weg populair om er tientallen zeer vervuilende katoendrukkerijen te vestigen, waarvan minimaal vier aan de stille zijde van de Overtoomsevaart. Die verpestten niet alleen de lucht maar verziekten ook het water in vaart en sloten. Ze gaven wel werk aan honderden Amsterdammers. Een aspect van die industrie was de behoefte aan grasland om de producten te bleken en te drogen. Daar kwam de spaarzaam bebouwde overkant van de vaart in beeld.

Aan die stille zijde was alleen bebouwing vanuit de stadsgrens van de stad en een klein aantal percelen aan het andere eind, bij de overtoom. Heel veel land hier was van oudsher al in bezit van de Amsterdamse gasthuizen, die het verpachtten. Aan de stille zijde stonden ook enkele korenmolens, De Vier Winden en sinds 1630 't Rottenest, maar toen de stad in 1663 weer eens uitbreidde werden

naar hier een vijftal korenmolens verhuisd, die voor de uitbreiding moesten wijken. Die bleven zorgvuldig binnen de nieuwe stadsvrijheid, De Wolf als laatste precies op de grens. Ze stonden keurig in het gelid op gelijkmatige afstand langs de vaart.

Toen de stille zijde van de vaart in 1636 onderdeel werd van de Stads- en Godshuispolder werd in een keur bevolen een kade langs de Overtoomsevaart aan te leggen. Dat was niet altijd in de interesse van de aanwonenden en kwam moeizaam tot stand. Waar niemand woonde en alleen weiland aan de vaart grensde gebeurde het helemaal niet. De molenaars wilden geen weg voorlangs en drongen aan op een weg achter hun erven langs. Dat kon niet toegestaan worden

Boven: Korenmolen 't Rottenest aan de stille zijde van de Overtoomsevaart. Op de achtergrond het Pesthuis of het Buitengasthuis.

Links: De eerste drie korenmolens langs de stille zijde van de overtoomsevaart. Op de achtergrond het Aalmoezeniersweeshuis aan de Prinsengracht.

Pesthuis / Buitengasthuis

Pest is een infectieziekte, die veroorzaakt wordt door de bacterie [Yersinia pestis](#) en overgedragen door rattenvlooiën. Eind zestiende eeuw was het Amsterdamse stadsbestuur eindelijk tot het inzicht gekomen dat de zieken niet alleen geïsoleerd moesten worden maar dat dit ook nog eens ver buiten de stad moest gebeuren om verspreiding van de ziekte tegen te gaan. Op 13 juli 1617 kocht de stad het Giethuys aan de Overtoomseweg, daar waar nu de Palamedesstraat is. Naar hier werd de bevolking van het pesthuis van het Sint Pietersgasthuis overgebracht. Kort op elkaar werd Amsterdam getroffen door epidemieën, veroorzaakt door een toevloed van vreemdelingen uit alle hoeken van Europa. Van 1580 tot 1640 verviervoudigde het inwonertal van de

*Boven: Toegangshek Buitengasthuis in het toegangspad via de Pestbrug
Rechts: Binnenplein van het Buitengasthuis*

stad. Het Pesthuis was al snel overbelast en er werd uitgezien naar een nieuw en groter gebouw. Het St.Pietersgasthuis bezat buiten de stad ruime kavels grond en op één daarvan, de Blaauwe Zok, zo genoemd naar een gelijknamige herberg, werd een nieuw Pesthuis gebouwd. De eerste steen werd op 20 juli 1630 gelegd door Cornelis Hasselaer en in de loop van 1635 werd het gebouw in gebruik genomen. De bouw had f 147.000,- gekost, waarvan de stad f 24.000,- voor zijn rekening nam. De vier vleugels omsloten een grote binnenplaats en aan de zijde van de Overtoomsevaart was een weg met de Pestbrug over de vaart en aan de stadzijde de speciaal gegraven Pestsloot, waardoor men het complex varend kon bereiken. Het gebouw was rondom omgeven door een gracht, waarover opnieuw een brug naar de ingang. Er was plaats voor 340 patiënten in evenveel kribben.

De hevigste pestepidemieën moesten toen nog komen: in 1632 was 10% van de bevolking gestorven, wat in 1663-'64 en 1665-'66 nog eens

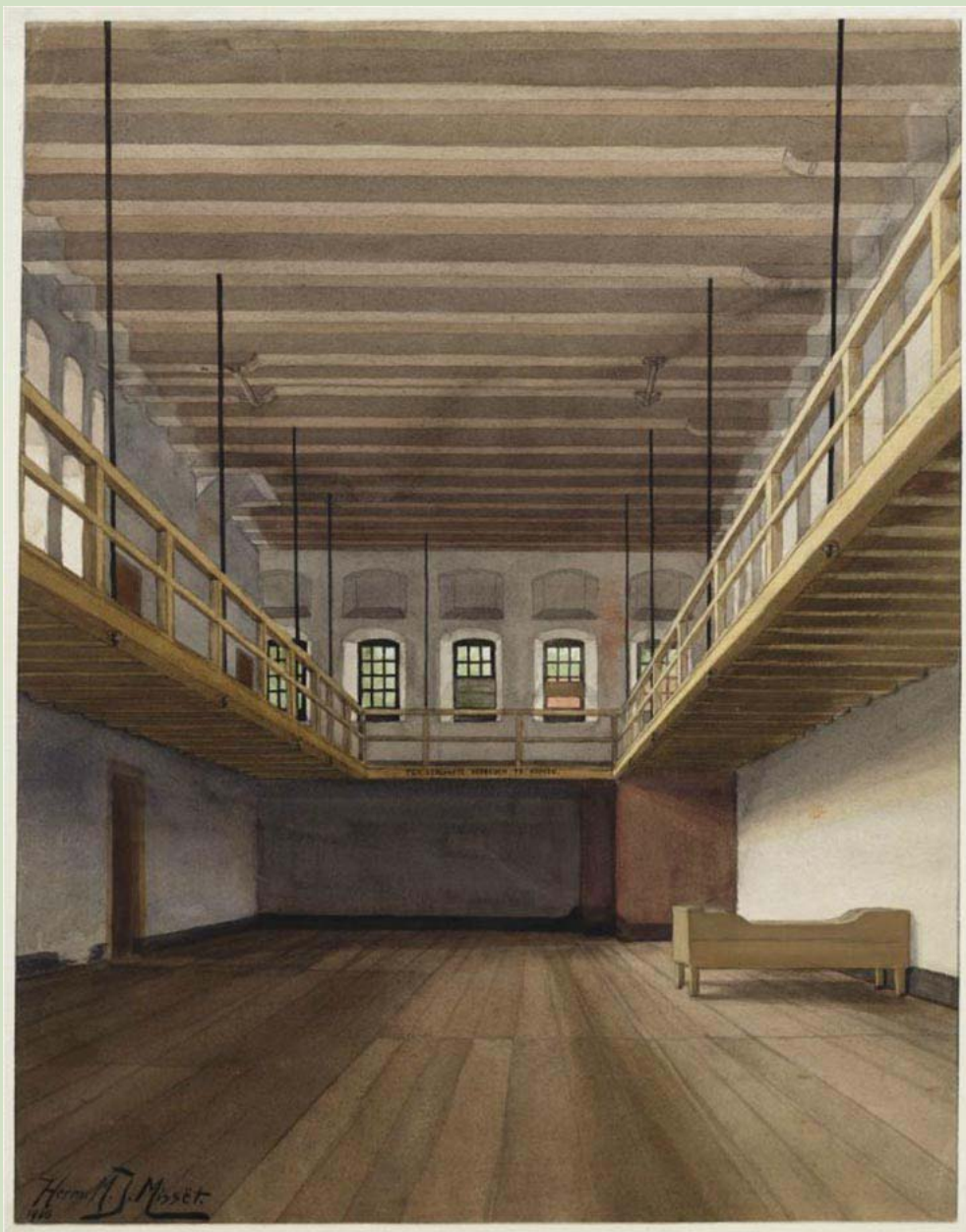
ruimschoots herhaald werd. Dat waren dan ook de hevigste epidemieën geweest en nu nam het pandemische karakter van uitbraken verder af. Na 1688, zo stelt men, heeft de pest zich niet meer laten blikken in Amsterdam. Het Pesthuis was door al dit geweld uit z'n voegen gegroeid en het aantal patiënten meer dan verdubbeld. Er waren dan ook voortdurend barakken bijgebouwd om iedereen te kunnen bergen. Toen de rust weerkeerde besloot het stadsbestuur de ruimte in het pesthuis ook te gebruiken voor andere 'zieken' die men liever niet in de stad zag. Lijders aan overdraagbare ziekten als tyfus, syfilis, dysenterie en schurft werden o.a. naar hier overgebracht. Tevens werd er plaats gemaakt voor bedelaars, zwervers en werkelozen. Ook werden, toen het Dolhuys (krankzinnigengesticht) aan de Kloveniersburgwal vol raakte, zwakzinnigen naar het Pesthuis doorverwezen. De laatste categorie werd gevormd door de 'onaangepasten' die door hun familieleden tegen betaling opgesloten werden in het Pesthuis. En zo bleef de capaciteit van meer dan 700 patiënten volledig benut. In de loop van de achttiende eeuw veranderden de namen van gasthuis en pest-

huis in Binnengasthuis en Buitengasthuis. Op 14 april 1732 brandde het gebouw helemaal af, maar werd precies zo weer opgebouwd.

Het is nooit plezierig om ziek te zijn maar als zieke in het Pesthuis liggen was een ramp. Het verplegend personeel was ongeschoold, ruw, brutaal, sloeg de patiënten en elkaar. Daarbij kwam de panische angst voor frisse lucht, uit angst dat dit de zieken nog zieker zou maken, maar dat zorgde er intussen wel voor dat het walgelijk stonk in de zalen. Deze praktijken golden net zo goed voor het Binnengasthuis maar in het Buitengasthuis waren de patiënten minder weerbaar. Bovendien kwamen hier geen familieleden om een oogje in 't zeil te houden. De patiënten kregen bijvoorbeeld weinig te drinken, opdat ze

Boven: Noordelijke gevel met de sloot die later tot Van Lennepkanaal werd verbreed
Links: In de loop der jaren werden op het terrein diverse barakken bijgebouwd

Boven: Interieur zaal G van het Buitengasthuis op een tekening van Missët uit 1900

dan maar tegen betaling koffie of thee kochten van de opzichters. De 'pestmeesters' waren nauwelijks geschoold en zij werden per patiënt betaald, of die nu dood ging of herstelde. Een gekwalificeerde arts kwam pas in 1741. Het sterftecijfer was tot in de negentiende eeuw met 20% abominabel hoog.

In 1821 kwam de eerste inwonende geneesheer-directeur, 24 jaar oud, maar bevlogen genoeg. In 1827 verliet hij het Buitengasthuis alweer. Pas in 1840 kwam er een nieuwe geneesheer inwonen, dit keer met 26 jaar iets ouder en hij bleef ook iets langer, tot 1861. Toen werd hij door het liberaal geworden stadsbestuur en college van B&W wegbezuinigd, waarmee de '[gasthuiskwestie](#)' geboren was. In 1860 besloot de Raad het Buitengasthuis te sluiten. In 1876 werd het Atheneum Illustre omgezet in universiteit en het Binnengasthuis universitair ziekenhuis. Achter elkaar werden besluiten genomen, moties aanvaard, plannen voor nieuwe ziekenhuizen gemaakt, maar het Buitengasthuis bleef. In 1886 werd het zinnigste besluit genomen: er zou naast het Buitengasthuis een nieuw ziekenhuis gebouwd worden met 500 bedden. Dat werd het Wilhelminagasthuis, dat tussen 1891 en '93 gebouwd werd. Het Buitengasthuis bleef intussen staan.

In 1904, na meer dan tien jaar leeggestaan te hebben, werd het Buitengasthuis voor f 1,- per jaar verhuurd aan de een jaar ervoor opgerichte [Hulp voor Onbehuisden](#) van het echtpaar [Jonker](#). In de loop van de 30-er jaren werden voor steeds meer afdelingen van HvO nieuwe locaties gevonden en in 1937 werd het 300-jarige gebouw eindelijk afgebroken om plaats te maken voor uitbreiding van het Wilhelminagasthuis. Daar kwam de oorlog nog even tussen en menig Amsterdammer kent nog de kale vlakte waar je, wachtend om op bezoek te mogen, langs schuifelde.

Lees ook wat [Jan Wagenaar](#) nog over het Pesthuis bericht.

en er werd door het polderbestuur aangedrongen op een kade met pad langs het water. Alleen De Wolf, een molen waar men met een schuit in voer om te laden, kreeg compensatie.

Kostverlorenwetering of -vaart

Ook langs de wetering was het moeilijk om de aanwonenden tot het opvolgen van de keur te dwingen. Het was immers hoofdzakelijk weiland en het aantal weersloten dat op de wetering uitkwam en die allemaal gedicht zouden moeten worden was ontelbaar, gemiddeld één per 110 meter. We zien dan ook dat in de sloten zeer eenvoudige waterkeringen verschenen en een simpele plaggenkade waar onmogelijk een weg op aangelegd kon worden. Alleen waar industriemolens of andersoortige fabriekjes langs de wetering stonden kwam er iets dat op een kort berijdbaar pad leek, in de richting van een dwarspad langs een weersloot met een aansluiting op de Buitensingel. Het Jan Hanzenpad was daar een voorbeeld van. Er was

maar één brug over de wetering naar de Sloterpolder en dat was de Tolbrug die De Baarsjes verbond met het Lange Bleekerspad. Op 27 mei 1870 tekende Amsterdam ingevolge een dictaat uit Den Haag een 'contract' dat de aanleg van een snelle vaarroute regelde tussen het Nieuwe Meer en het IJ, met louter ophaalbare bruggen. Dat was de 'Staande-Mast-Route' die van de Zuid-Hollandse delta via het IJsselmeer naar de Eems in de provincie Groningen voerde. De Kostverlorenvaart ging daar onderdeel van uitmaken en dat betekende dat alle belemmeringen weggenomen moesten worden. Dat hield o.a. in dat de vaart hier en daar verbreed moest worden en alle bruggen vervangen dienden te worden door snel draaiende

*Boven: Aan de rechterkant van de afbeelding de oever van de Stadspolder
Links: De Kostverlorenvaart ter hoogte van het Tuinpad, de latere Bellamystraat*

basculebruggen met een minimum doorvaartbreedte en –hoogte bij gesloten stand.

De stad had zich ook ten doel gesteld eindelijk een doorgaande kade langs de oostelijke oever van de vaart aan te leggen: de 1^e, 2^e en 3^e Kostverlorenkade. Bovendien moesten beide einden van de Kattensloot geschikt gemaakt worden voor vaarverkeer, d.w.z. verbreed en afgerond. De aankoop van alle benodigde grond heeft de stad heel veel onderhandeling en vooral veel geld gekost.

*Boven: Tolbrug over de Kostverlorenvaart, t.h.v. Lange Bleekerspad
Rechts: Nogmaals de Tolbrug, nu van de andere kant gezien. Achter de brug is de gipsfabriek van Disselkoen & De Kok*

Tolbrug/Wiegbrug #173

Plannen om een overzetveer te vervangen door een brug van de banne van Sloterdijk naar de Stadspolder kwamen van de eigenaren van twee grondstukken die tegenover elkaar aan de Kostverlorenwetering lagen: Jan Casper en Willem Cramer. In 1784 vroegen zij de heemraden van Rijnland toestemming om een ophaalbrug te mogen leggen over de wetering. Het verzoek ging gepaard met redenen waarom een brug beter was dan die gevaarlijke roeiboot. Omdat niemand bezwaar maakte werd de vergunning op 12 juli 1784 verleend. Toen die binnen was vroegen Casper en Cramer – nog voor ze met de bouw begonnen – toestemming tol van vier penningen per passant te mogen heffen en dat was zaak van de Staten van Holland. Op 4 augustus 1785 kregen zij het octrooi van de Staten onder de voorwaarde dat alleen personen met ‘enig’ vee of paarden over de brug mochten. Daarom werd de Tolbrug maar een smalle brug. Bovendien mocht de scheepvaart geen hinder onder vinden van de brug, zelfs niet tijdens de bouw. De tol liep in de 19de eeuw op tot 1½ cent en het octrooi werd door koning Willem I nog eens bevestigd.

Vanuit het Lange Bleekerspad bereikte men het buurtschap De Baarsjes en verder het Slatuinenpad richting Sloterdijk. Belangrijke trekpleisters voor de Amsterdammers waren uitspanning *De Drie Baarsjes*, meteen bij de brug en uitspanning *Het Rechthuis* in Sloterdijk, aan de Haarlemmertrekvaart. Een populaire zondagse rondwandeling voerde dan langs die vaart terug naar Amsterdam. De Tolbrug was populair als overgang van Amsterdammers naar de Banne van Sloterdijk en ze veroorzaakten zoveel overlast dat de nachtwachten op zondagen veel werk hadden. Het Slatuinenpad was maar anderhalve meter breed met aan één zijde een sloot met knotwilgen en aan de andere kant tientallen tuinderijtjes. In 1901 kreeg het consortium E.S.M. vergunning tot het exploiteren

van een interlokale tramverbinding Amsterdam-Haarlem, die de Kostverlorenvaart zou kruisen. De route ging over de net gedempte Rozengracht door de spiksplinternieuwe De Clercqstraat en kwam bij de Tolbrug uit. De brug over de Singelgracht was in 1892 al door de A.O.M. gelegd en betaald en die over de Kostverlorenvaart moest vervangen worden door een die het geweldige gewicht van de trams kon dragen en dat kwam voor rekening van de E.S.M. De eerste werd een vaste brug en de laatste moest weer een beweegbare worden in verband met het scheepvaartverkeer. Toen 4 oktober 1904 de eerste tram reed lag naast de Tolbrug een nieuwe en kon de oude houten brug afgebroken worden. Wiegbrug was een soortnaam voor de techniek van de nieuwe rol-basculerbrug maar werd allengs de eigenaam.

*Boven: De verbrede Wiegbrug in 1931, nu met bovenleiding voor de Gemeentetram
Links: De eerste Wiegbrug over de Kostverlorenvaart -1903, zonder bovenleiding*

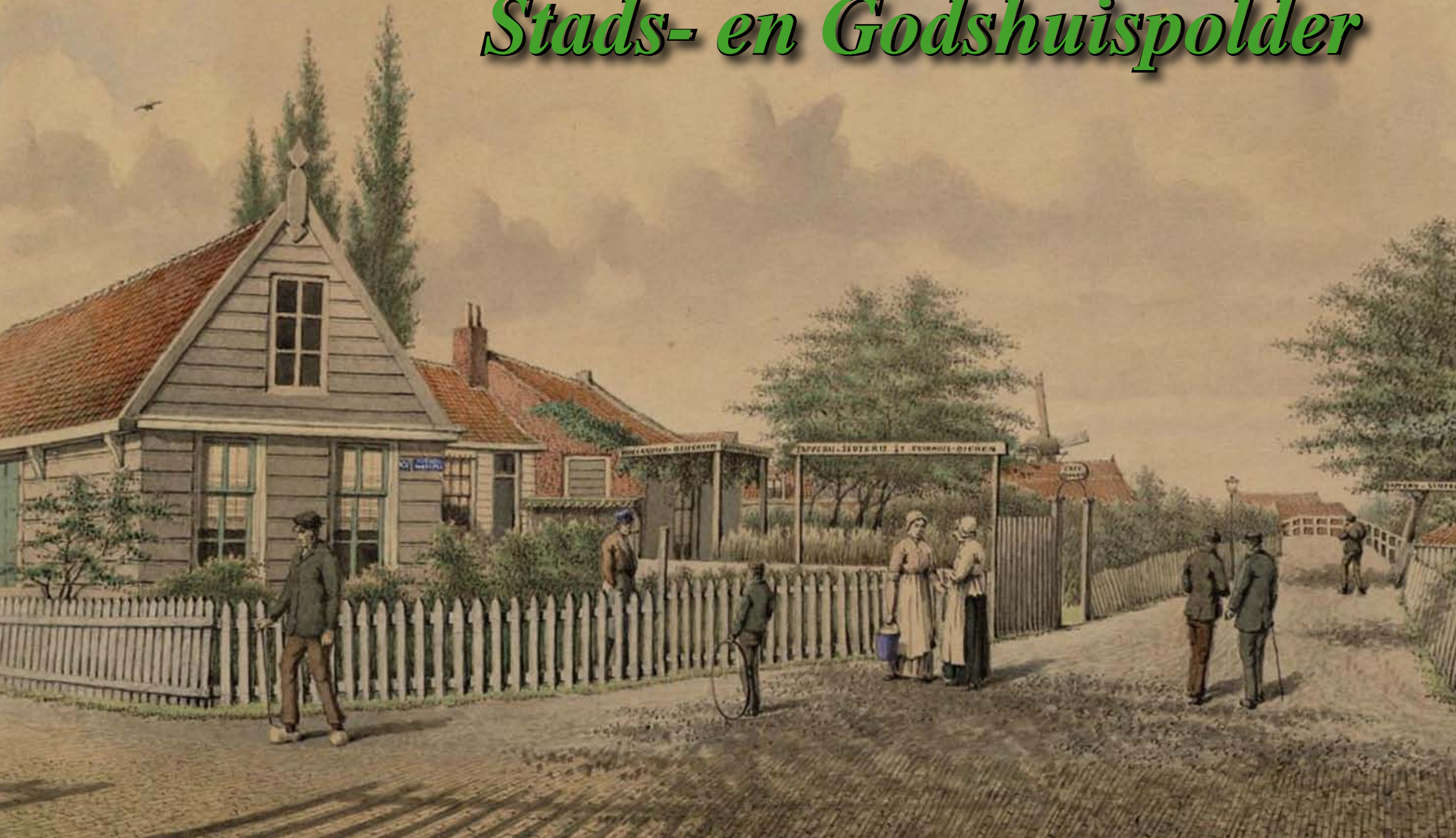

Kattenslootbrug #155

Net als de Tolbrug was de Kattenslootbrug een dubbele ophaalbrug. Ze lag in de Buitensingel over de Kattensloot. Ook deze brug kon na vervanging door een basculebrug niet meer op precies dezelfde plaats terugkomen en kwam iets westelijker voor de Tweede Nassaustraat te liggen. Het bleef ondanks de verbeteringen nog steeds moeilijk manoeuvreren voor de schippers en de aansluiting zou in de decennia erna nog vaak verbeterd worden. Het obstakel hierbij was het Palmkerkhof op het voormalige bolwerk Haarlem, waar weliswaar niet meer begraven werd maar dat nog niet geruimd kon worden. Ook vandaag de dag is de omtrek van het bolwerk nog goed zichtbaar. Het biedt plaats aan het Eerste Marnixplantsoen.

Bewoningskernen in de Stads- en Godshuispolder

Sinds mensenheugnis liepen van de stad naar de Kostverlorenwetering druk bezochte paden over de weren. De belangrijkste daaronder waren die paden die begonnen in de buurt van een poort met brug over de successievelijke vestgrachten. Zo begon bij de Jan Rodenpoort van noord naar zuid het Plempenpad dat in de polder als Lange Bleekerspad doorliep, het Weespad, het Jan Hanzenpad en het Margrietepad dat als Tuinpad bij de wetering uitkwam. Langs deze paden ontstond niet alleen tegen de stad gelegen illegale bebouwing maar ook aan de wetering ontstonden kernen met huisjes van mensen die in de stad geen plaats vonden en mensen die in de polder werkten in de talloze fabriekjes en werkplaatsen.

Bellamybuurt

Een van die concentraties bebouwing was de buurt rond het Jan Hanzenpad en Tuinpad, die zich geheel op grondgebied van Nieuwer-Amstel bevond. Beide paden begonnen aan de stadsgrens van Amsterdam, maar werden door de creatie van de Kwakerspoel onderbroken. De passanten liepen daar via ander paden omheen.

In de 17de eeuw werd het poldergebied een uitwijkplaats voor de smerigste industrie van Amsterdam, die de stad zelf niet meer binnen de omwalling wenste. Om het personeel van die industrie woningen te verschaffen werd juist buiten de stadsvrijheid voor hen gebouwd. De samenleving die zo ontstond had geen stadse allure meer, maar was juist dorps. Zelfverzorgend door alle benodigde winkels en

*Boven: De driesprong Kwakersdijk - Kwakerspad - Tuinpad, het latere Bellamyplein
Links: Het Jan Hanzenpad, naar de stad gezien; links de Westertoren*

doorspekt met kroegjes en uitspanningen. In dit landelijke gebied ontstond een relatief druk buurtje met een bijzonder slag mensen. Amsterdam had hier niets te vertellen en Nieuwer-Amstel was ver weg. Het feit dat er over grondgebied van dat dorp geen weg naar dit buurtje was zegt genoeg over het gebrek aan animo om ook maar iets te betekenen voor deze inwoners. De bewoners waren voor de toegang aangewezen op de Amsterdamse Buitensingel. Pas in 1784 kwam met de Tolbrug via de Baarsjesweg een alternatief beschikbaar, maar tolbruggen werden nooit populair.

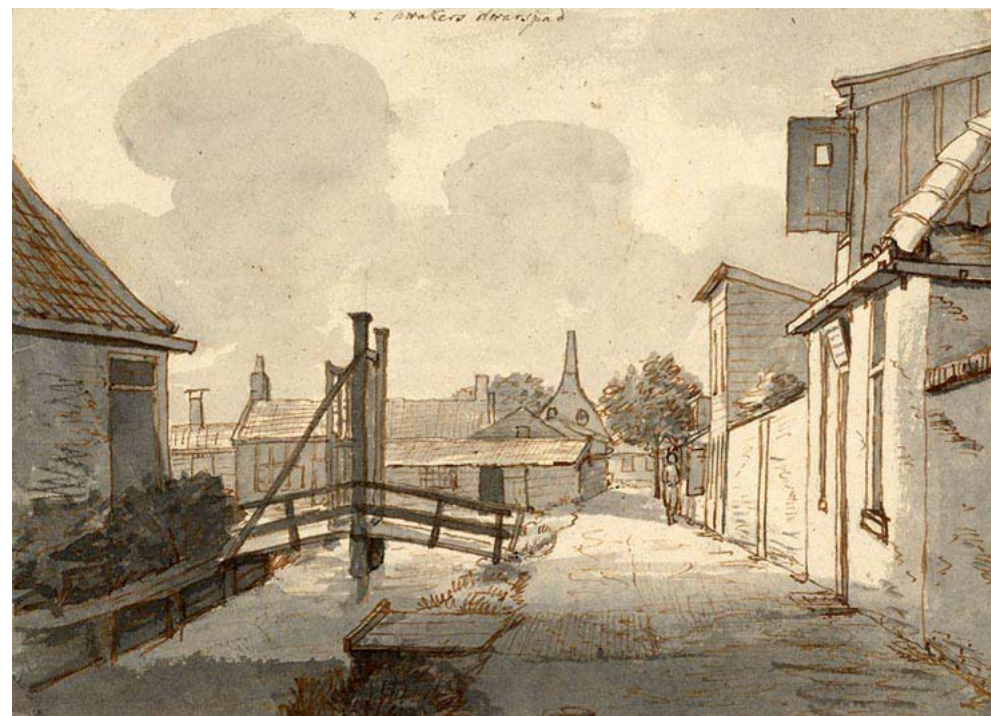
In de tweede helft 19de eeuw, toen de stad uit zijn voegen barstte, liet Nieuwer-Amstel in deze buurt toe dat er massaal gebouwd werd door lieden die wel de nabijheid van de stad zochten maar zich niet aan haar regels en belastingen wilden onderwerpen. Daarbij werd

*Boven: De Bellamystraat in 1917, deels landelijk, deels grootstedse revolutiebouw
Rechts: Het Kwakersdwarspad vormde de verbinding voor het door de Kwakerspoel geblokkeerde Jan Hanzenpad met de stad, via het Lange Bleekerspad*

nagelaten het minimum aan voorzieningen, zoals riolering, bestrating en verlichting, aan te leggen. Na annexatie van het buurtje in 1896 was de bebouwing zó dicht dat er geen denken aan was om af te breken en op te hogen. Het zou nog vele decennia duren voordat de oude bebouwing vervangen werd en op dat moment werden die nutsvoorzieningen alsnog aangebracht. Dat neemt niet weg dat van alle bebouwing op polderniveau nog steeds restanten over zijn, zoals de Bellamystraat. Nog steeds ‘daalt’ u daarin af, als naar een sleuf in het stedelijk landschap.

Bleekerspaden

Deze paden namen een aparte positie in de polder in. Binnen de stadsvrijheid werden ze met baggerspecie opgehoogd, waardoor wo-

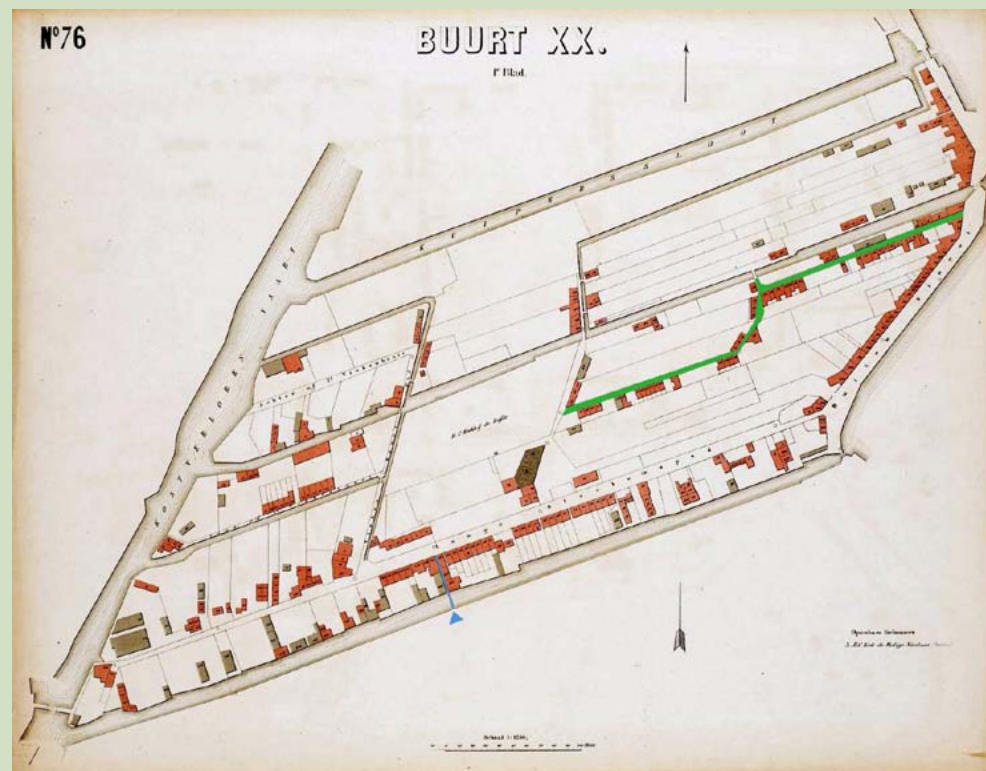
nen en werken hier iets comfortabeler werd dan in de rest van de polder. Dat ophoogmateriaal was vrijgekomen door het graven van de nieuwe grachten van de Derde Uitleg. Langs deze paden – met de bijbehorende paden er op uitkomend – ontstond een tweede bewoningsconcentratie. Enerzijds werd dit dichter bewoond omdat het in de 18de eeuw een verbindingsweg werd naar het Slatuinenpad en Sloterdijk via de Tolbrug. Anderzijds situeerde Amsterdam hier de vele blekerijen en andere soorten textielbewerking, zoals ververijen, katoendrukkerijen, blauwsel- en stijfelmakerijen. Aan één zijde dus de Tolbrug en aan de andere zijde het Raampoortje met brug over de Singelgracht. Ook hier werd de bebouwing langs de paden anders en gevarieerder zodra de stadsvrijheid gepasseerd was.

Behalve textielindustrie kwam hier een veelvoud aan bedrijven voor. Als we de naamlijsten van bedrijven in en rond Amsterdam doorbladeren komen we langs de Bleekerspaden e.o. schuitenmakerswerven (aan de wetering), mastenmakerijen, molenmakerswerven, timmerwerven en zelfs een scheepssloopwerf tegen. Voort diverse looierijen, sterkwaterstokerijen, een ammoniakfabriek en een ijzergieterij. Ook iets exotisch als een perkamentmakerij en een kolfbanenmakerij.

Boven: Het Lange Bleekerspad, inmiddels door Amsterdam geannexeerd, zoals J.M.A. Rieke dat in 1898 vastlegde

Links: De Lange Bleekerssloot met het Pastoorsbruggetje

Boven: De buurtkaart van buurt XX uit de Atlas van Loman uit 1876. Rechts net buiten beeld de Raambarrière met toegang tot de Buitensingel. Iets zuidelijker begint de Vinkenbuurtsloot met het Varkenspad dat aansluit op het Kerkepad (in groen aangegeven). Vandaar naar het zuiden heet de Buitensingel ter plaatse Raampad, tot het begin van het Lange Bleekerspad. Geheel geïsoleerd aan de Kostverlorenwetering liggen het 1e en 2e Vinkenbuurtje, alleen te bereiken via het Lange Bleekerspad (in blauw aangegeven).

Li.bov: Het Lange Bleekerspad gezien naar de stad. Boven de huizen steekt de kerktoeren van de St. Nicolaas buiten de Veste of De Liefde uit.

Li.ond: Nog eens het Lange Bleekerspad met nu beter te zien de nieuwe kerk van St. Nicolaas buiten de Veste of De Liefde.

Vinkenbuurt (1^e en 2^e)

De Vinkenbuurtsloot, in het verlengde van de Bloemgracht een weersloot van het eerste uur, viel de eer te beurt te promoveren tot nieuwe stadsgracht, d.w.z. gedeeltelijk. Vanaf de Singelgracht werd de sloot vergraven tot Da Costagracht, die na enkele tientallen meters afboog tot parallel aan de nieuwe Nassaukade en doorliep tot het eveneens nieuw gegraven Jacob van Lennepkanaal, waarover hieronder meer. Pas later werd besloten de Hugo de Grootgracht door te graven tot de Kostverlorenvaart. De Vinkenbuurtsloot ontleende zijn naam aan een buurtje met woonhuisjes voor personeel van de diverse industrieën: het Vinkenbuurtje, of liever het Eerste

*Boven: Het Eerste Vinkenbuurtje
Rechts: Het Tweede Vinkenbuurtje*

en Tweede Vinkenbuurtje. Deze buurtjes lagen tussen Kuipersloot en Lange Bleekerssloot en lagen voorbij het punt waar de gemeentegrens de Kostverlorenvaart overstak, dus volledig op Amsterdams gebied. De Vinkenbuurtsloot deelde deze buurt in tweeën. De huisjes waren alleen via het Lange Bleekerspad te bereiken via het Vinkenbuurtpad. Allereerst splitste zich een dwarspad af naar het Eerste Vinkenbuurtje en via een brug over de Vinkenbuurtsloot kwamen in het Tweede Vinkenbuurtje. U vindt ook de naamvarianten Voorste, respectievelijk Achterste Vinkenbuurtje.

De Singelgracht rond de Derde Uitleg lag oorspronkelijk gemeen met de poldersloten van de ontginning. De stad regelde haar waterpeil zelf door alle stadswater dat op de Singelgracht uitkwam van een sluis te voorzien. Toen eind 17de eeuw door de Vierde Uitleg de waterbeheersing complexer werd en het stadswater in steeds meer boezems verdeeld werd had dit ook gevolgen voor de Stadspolder. Het karakter van zowel de Buitensingel als de Singelsloot veranderde. In 1669 werd een begin gemaakt met het versterken en beschoeien van de Buitensingel, die een heuse dijk ging vormen waarop een druk bereden weg kwam te liggen. De Singelgracht tussen Weteringbeer en het IJ bij bolwerk Blauw hoofd werd een aparte (gele) boezem. De in 1637 ontstane Stads- en Godshuispolder werd nu gedwongen zijn watersysteem aan de nieuwe

situatie aan te passen. In de Buitensingel kwamen slechts enkele doorgangen naar een nieuw gegraven Singelsloot (zie afb. pag. 28), die in de Vierde Uitleg tot de standaard werkzaamheden voor de vesting was gaan behoren. Deze sloot ging voor de afwatering zorgen en diende ook de scheepvaart naar de diverse poldersloten. Die doorgangen kwamen naar de Overtoomsevaart, de Pestsloot, de Kwakerspoel, de Bleekerssloot, de Vinkenbuurtsloot en de Kattensloot. De Buitensingel werd ook doorgaand beplant met een dubbele rij bomen en zo werd dit voor de stedelingen een geliefde wandeling op de zondag. Bruggen waren er weinig over de Singelgracht. Tot 1662 alleen een voor de Haarlemmerpoort en dan nog twee lichte bruggen voor de Zaagmolen- en Raampoort. Tussen deze bruggen kwamen diverse pontverbindingen voor personenvervoer.

*Boven: De Singelsloot ter hoogte van de Raampoort
Rechts: De Buitensingel als flaneerpromenade, hier t.h.v. de Raambarrière -1860*

De bebouwing langs de Buitensingel veranderde in de loop der tijd van voorstedse noodwoningen naar chique buitenplaatsen en uitspanningen. Daartussendoor kwamen diverse bloemisterijen en ook de Stads boomkwekerij vond er een plek. Dat had alles te maken met de recreatieve functie die de Buitensingel had gekregen. Buitenplaatsen waren bijvoorbeeld Ypenwoud en Kweeklust en de bekendste uitspanningen waren De Nederlanden (Claudius Civilis) en De Keizerskroon.

Recreatiegebied

Wandelen was een populair tijdverdrijf in de 17de en 18de eeuw. De Buitensingel en met name de Stadspolder werd in die eeuwen een plek voor Amsterdammers om zich te verpozen, om de benauwde stad eens te ontvluchten en frisse lucht te happen. Natuurlijk concentreerde zich dat op de zondagen, maar dan ook massaal. Zo massaal dat bijvoorbeeld de zaagmolenaars er veel last van hadden en hun balkhavens met zware balken afsloten. In de 19de eeuw, toen de traditionele industrieën hun beste tijd gehad hadden, werd menige molenwerf veranderd in een uitspanning. De Kwakerspoel was op zondagen bezaaid met spelevarende gezelschappen. Veel klachten van bewoners ter plaatse gingen over illegaal vissen en verontreinigingen van land en water. Ook de bewoning langs de paden kreeg ermee te maken en menig kroegje werd uitgebouwd tot uitspanning

met kegelbanen. Ten dienste van de recreërende stadsbewoners kregen veel weilanden een andere bestemming en veranderden in roomtuintjes of doolhoven. Buitenplaatsen werden pleziertuinen of luthoven, tuinderijen veranderden in bloemisterijen.

Daniël Willink dichtte:

*“De Baarsjes een bekende buurt,
van ouds ’t vermaak der Amstelaaren,
waarlangs de nieuwe Weetring schuurt,
die uitlokt om te spelenvaren”.*

Boven: De soms, zelfs voor onze begrippen, gigantische bloemisterijen oefenden grote aantrekkingskracht uit op de stedelingen. Hier de veruit bekendste zaak van Joh. v.d. Berg op de hoek van het Steenpad en Schuttingpad.

Links: De Kwakerspoel was een geliefd gebied om te recreëren of te spelevaren, zeer tot ongenoegen van de molenaars die steen en been klaagden bij het stadsbestuur over baldadigheden.

Pleziertuin De Keizerskroon

Direct ten noorden van de Kwakerspoel lag de uitspanning De Keizerskroon, vooral geliefd om grote feesten en bruiloften te vieren, zowel binnen als in de buitenlucht. De tuin was bereikbaar vanaf de Buitensingel en via het Kwakersdijkje. De grond was eigendom van de gemeente Amsterdam en werd verhuurd. De laatste huurder, Van Koolbergen, werd in 1877 de huur opgezegd en aangezegd de grond vrij van opstallen op te leveren. Deze weigerde en liet het op een proces aankomen, waardoor de grond pas in 1881 ter beschikking

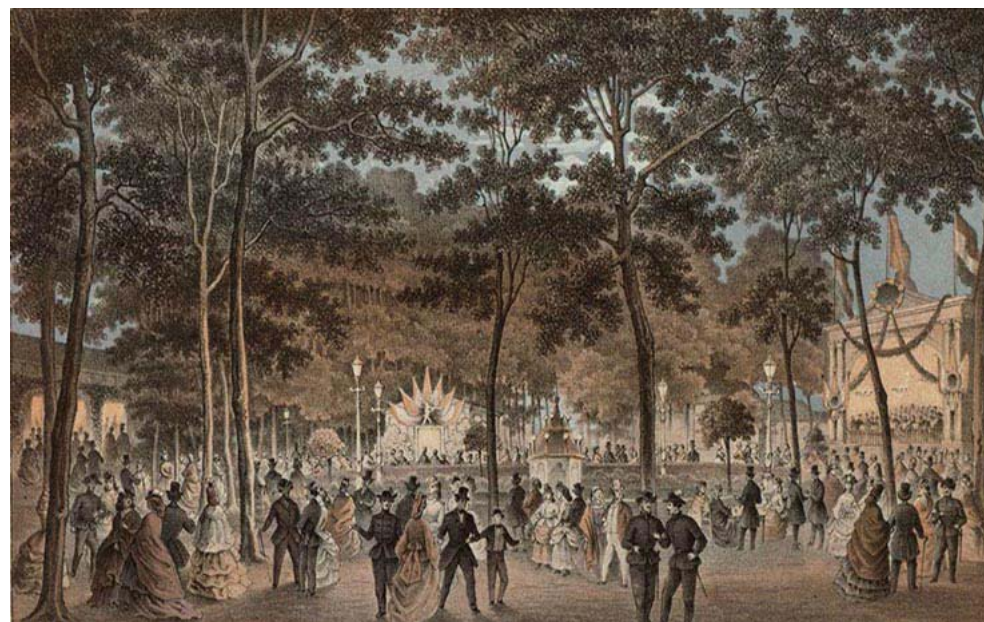
Boven: Houtzaagmolen De Haan aan de Singelsloot en de Kwakerspoel. Op de achtergrond de tuin en gebouwen van uitspanning De Keizerskroon.

Rechts: De tuin van uitspanning De Nederlanden, na 1851 ook wel Claudius Civilis

van de gemeente kwam. In datzelfde jaar nog werd over het terrein een zandlichaam opgeworpen, waarop de Potgieterstraat werd aangelegd.

Pleziertuin De Nederlanden / Claudius Civilis

Direct ten zuiden van de Kwakerspoel was het grote terrein van tuin De Nederlanden, die ook wel bekend stond als tuin Claudius Civilis, naar de gelijknamige in 1851 opgerichte handboog- en buksschuttersvereniging die sinds 1863 een deel van het terrein in gebruik had en een eigen sociëteit bouwde. De spraakverwarring is begrijpelijk maar de tuin was veel ouder dan de sociëteit en bleef naast Claudius Civilis voortbestaan. De tuin was vijf maal zo groot als de Keizerskroon en trok ook een iets chiquer publiek. Op zomeravonden werden er concerten en tuinfesten georganiseerd maar men kon er ook gewoon wat drinken. Naam maakte de tuin doordat er gedurende

enkele jaren per weeshuis (jaarlijks?) vijftig kinderen werden uitgenodigd, die een hele dag vermaakt werden. Goochelaar De Linski toverde evenzovele presentjes uit zijn hoge hoed, bekostigd door weldoeners als Eduard Douwes Dekker, in 1853 tijdelijk in goede doen. In 1877 kreeg de eigenaar te horen dat hij binnenkort zou moeten verdwijnen. Pas in 1882 vond de overdracht plaats. Over een deel van de grond kwam de Kinkerstraat te liggen.

Vooraf De Nederlanden kreeg in het tweede kwart van de 19de eeuw last van de industrie langs de Schans, aan de overkant van de Singelgracht. Als de wind verkeerd stond kreeg de tuin zwarte rookwolken te verwerken van de gasfabriek en suikerfabriek aan de Schans, de latere Marnixstraat.

Onder: De toegang tot pleziertuin De Nederlanden aan de Buitensingel.

Kolfen

De kolf sport werd al vanaf de Middeleeuwen beoefend, maar omdat het kolven gepaard ging met veel lawaai en schade aan gebouwen, legde de stad het spel aan banden. Het verplaatste zich vervolgens naar de rand van de stad, waar in 1769 wel zo'n 190 kolfbanen waren, waarvan 31 overdekt. Diverse van die kolfbanen bevonden zich in de Stads- en Godshuispolder. Soms in pleziertuinen en uitspanningen, maar vaak ook achter eenvoudige café's en herbergen. Het speelveld van 'colf', de voorloper van de sport, was veel omvangrijker. De herbergiers wilden hun klanten liever in de buurt van de tap houden en zo ontwikkelde zich de kolf sport op een klein speelveld.

De Eendracht/Buitenlust

Ingeklemd tussen het westelijke uiteinde van de Kwakerspoel en de stadsgrens lag tuin De Eendracht. De grond was lange tijd stads-eigendom geweest, maar in 1866 besloot de gemeenteraad de grond te verkopen aan de huurder. Nog geen tien jaar later, toen de bouwplannen voor de Stadspolder bekend werden, had men daar alweer spijt van en moest men de grond voor een veelvoud terugkopen. Op die plek kwam, samen met het meest westelijke deel van de Kwakerspoel, na demping (1886) en ophoging een terrein voor stallen voor de Stadsreiniging, die in 1889 in gebruik genomen werden. In 1901 werd ten westen daarvan (Tollensstraat) de remise voor de Gemeentetram gebouwd.

Collegietuin Mijn Genoegen (theetuin)

Op het erf van de in 1712 afgebroken zaagmolen 't Gekroonde Schaap aan de Kwakerspoel werd een theetuin gevestigd: Mijn

Genoegen. De ligging van deze tuin tussen de zaagmolens leidde tot problemen en klachten bij het stadsbestuur. Zo zou het publiek schuiten afmeren in de balkhaven, illegaal vissen en afval in het water werpen. In een zwakke poging iets terug te doen klaagde de eigenaar van de theetuin over het kabaal dat zaagmolens maakten.

Buitenplaatsen

Aan de Buitensingel lag een reeks buitenplaatsen van Amsterdammers die 's zomers de slechte atmosfeer in de stad ontvluchtten maar niet het kapitaal bezaten voor een buiten aan Amstel, Vecht of in de duinen. Een overzicht van buitens in de Stadspolder:

Kweeklust

Van oorsprong was Kweeklust een buitenplaats, gelegen aan de Buitensingel, net ten noorden van de Pestsloot. In 1835 werd door kweker H. H. Broeckman op dit buiten een bloemisterij gevestigd. Zijn zoon maakte er een prachtige aquarel van (zie afb. rechts).

Ypenwoud of Ipenwoud

Ook Ypenwoud was van oorsprong een buitenplaats. In 1845 werd de eigenaren van de Roommolen op bolwerk Schinkel te verstaan gegeven dat zij het bolwerk dienden te ontruimen voor de bouw van een gevangenis. Met een royale afkoopsom kochten zij de buitenplaats Ypenwoud en bouwden daar hun molen weer op. In 1850 kregen ze ook nog toestemming om op hun woonhuis achter de herrezen Roommolen een molentje te zetten tot het malen van kaneel, piment, nagelen en andere kruidenierswaren. Dit molentje kreeg de naam *het Jonge Hart*. In 1853 kregen Kersten en Op der Heyde vergunning op de Roommolen ook cacao en specerijen te malen. In 1884 werd het voormalig buitenverblijf Ipenwoud doorgraven voor de aanleg van het Jacob van Lennepkanaal, hetgeen ook het einde

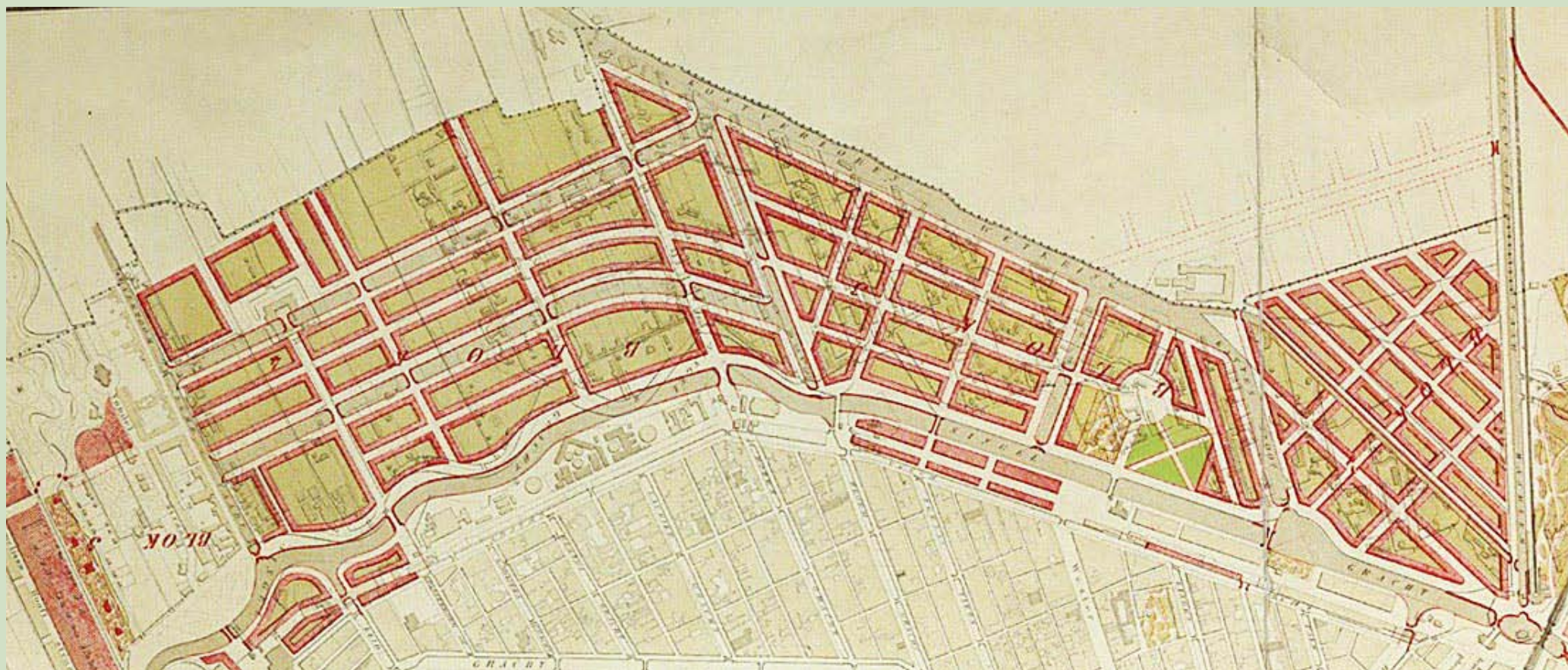
betekende van de Roommolen en de specerijmolen het Jonge Hart.

Zeldenrust

Aan de Buitensingel en achter korenmolen De Rozenboom aan de Overtoomsevaart lag de buitenplaats Zeldenrust. Meer bekendheid kreeg dit buiten toen in 1867 de toenmalige eigenaar hier een dubbele rij arbeidershuisjes liet bouwen, die hij Sophiapark noemde. Zie verder onder Sophiapark pag. 35.

De Harmonie

Deze tuin van sociëteit De Harmonie was een paradijselijk lustoord. In 1844 fuseerde sociëteit Zorgvliet met De Harmonie en werd medegebruiker van de tuin.

Stadsuitbreiding in de 19de eeuw

Toen ter gelegenheid van de Gemeentewet van 1851 de grenzen met de omringende gemeenten vastgesteld waren, deed zich in de Stadspolder het geval voor dat de grens met Nieuwer-Amstel dwars door de polder liep. Amsterdam smeedde al plannen om delen van o.a. Nieuwer-Amstel te annexeren, zodat er buiten de stad uitgebreid kon worden. Vanaf 1860 werd in het Amsterdamse deel buiten de Singelgracht begonnen met bouwen. Eerst buiten de Utrechtsepoort (De Pijp), na 1867 buiten de Leidsepoort (Vondelstraat) en vanaf 1877 buiten de

Raampoort (Van Lennepstraat). De stad had de grootste moeite om grondeigenaren in het buitengebied te beletten eigenmachtig huizen als speculatie te bouwen en dat lukte ook niet altijd even goed. Dat ging bijvoorbeeld mis in het Sophiapark, een fraaie naam voor een gribusbuurtje dat later alsnog sneuvelde om de Eerste Helmersstraat tot de Nassaukade door te kunnen trekken. Zoiets gebeurde ook aan de Voorweg, waar een moleneigenaar op zijn erf een tweetal huizen bouwde die later met moeite in het Frederik Hendrikplantsoen ingepast moesten worden. Nog erger was het in het deel van de Stadspol-

‘De liefde tot rijksdaalders is bij mensen groter dan de liefde tot plantsoen’

-Burgemeester Den Tex over Plan Kalff

der op grondgebied van Nieuwer-Amstel. Die gemeente gaf lukraak bouwvergunningen zonder rekening te houden met de minimumeisen betreffende ophoging en riolering die Amsterdam in het aangrenzende gebied stelde. Het annexatie-spoek speelde een grote rol bij de onwillige houding van Nieuwer-Amstel. Waar de stad goede afspraken wist te maken met Sloten, dat buiten de Overtoomseweg begon te bouwen, leek Nieuwer-Amstel er genoeg in te scheppen alle toekomstplannen van Amsterdam te dwarsbomen.

Amsterdam probeerde in het buitengebied zoveel mogelijk grond aan te kopen om aaneengesloten straten te kunnen rooien. Toen dat niet ‘in der minne’ lukte gaf de Raad op 7 september 1892 het sein dat het college van B&W in Den Haag moest verzoeken een onteigeningswet uit te vaardigen op basis van ‘het algemeen nut’. De ceintuurbaan speelde daarbij als noodzakelijke doorgaande verkeersweg een hoofdrol. Het jaar daarop, in 1893, werd die wet inderdaad van kracht. Nogmaals probeerde het liberaal getinte college in goed overleg de grondeigenaren tot instemming te bewegen en met het onteigeningswapen achter de hand lukten de onderhandelingen nu beter.

Tussen 1875 en 1879 werd de Singelgracht tussen Kattensloot en Raampoort genormaliseerd. Daarbij sneuvelden de bolwerken Rijkeroord, Slotermeer en Karthuizers en ontstond een rechte gracht van 30, verlopend naar 35 meter breed.

Plan Kalff (zie kaart vorige pagina) werd in 1876 ingediend en welwillend ontvangen door de Raad. In 1877 volgde dan ook de uiteindelijke goedkeuring en lag er een grondig ontworpen stedenbouwkundig plan

voor de hele ring buiten de Singelgracht. Toch gingen B&W, de Raad en Publieke Werken zeer vrijmoedig met het plan om. Allerlei ad-hoc beslissingen zorgden ervoor dat de uitvoering niet altijd de schoonheidsprijs verdiende. Zo was de ceintuurbaan, de nieuwe rondweg in het buitengebied, door de Stadspolder op 20 meter breed ontworpen en aan de hand daarvan werden de erven geroid. De eerste erven waren al verkocht toen de Gemeenteraad besloot de ceintuurbaan (vanaf 1878 Bilderdijkstraat geheten) 30 meter breed te maken. De kopers moesten alsnog grond inleveren voor de bredere weg en de gemeente was niet zo goed of ze compenseerde de gedupeerden door met riante en veel duurder grondstukken aan bijvoorbeeld de Nasaukade te ruilen.

*Deze materie is uitputtend omschreven in het boek van Jacobus van Eck: *De Amsterdamsche Schans en de Buitensingel* (alleen nog antiquarisch). Ook het boekje van Ton Heijdra: **De victorie begint in Oud-West** besteedt uitgebreid aandacht aan de beginperikelen van de bebouwing van de Stadspolder.*

Amsterdam had gehoopt het deel van de Stadspolder, dat tot Nieuwer-Amstel behoorde, in 1877 te kunnen annexeren. De weerstand was echter massief en in dat jaar gingen alleen kleine delen van Zaandam en Sloten over naar Amsterdam. Dat betekende dat met de Staatsliedenbuurt begonnen kon worden en delen langs het nieuwe Noordzeekanaal werden nuttig ingezet voor nieuwe industrie en havens. Voor de annexatie van Nieuwer-Amstel tot de Ceintuurbaan, Schinkel en Kostverlorenvaart moest Amsterdam tot 1896 strijden. In dat jaar begon een eindeloze reeks aanpassingen in het geannexeerde gebied. Ophogingen konden alleen plaats vinden als de bestaande bebouwing gesloopt kon worden en daarvoor ontbrak het vaak de goede wil van eigenaren en Amsterdam had er de hoge schadeloosstellingen niet voor over. Dat zou een proces van vele tientallen jaren worden.

Op 23 maart 1876 werd een einde gemaakt aan het ongecontroleerde bouwen buiten de Singelgracht voorzover binnen de gemeentegrens. Daarvóór was dat niet gereguleerd, maar daar kwam nu een eind aan. Via een extra artikel in de politieverordening werd bepaald: *‘bij oprigting van een nieuw gebouw moet de grond zoodanig worden opgehoogd als door Burgemeester en Wethouders mogt zijn gelast’* en *‘niemand mag een straat of weg aanleggen dan op de breedte en in de rigting door de Gemeenteraad te bepalen’*.

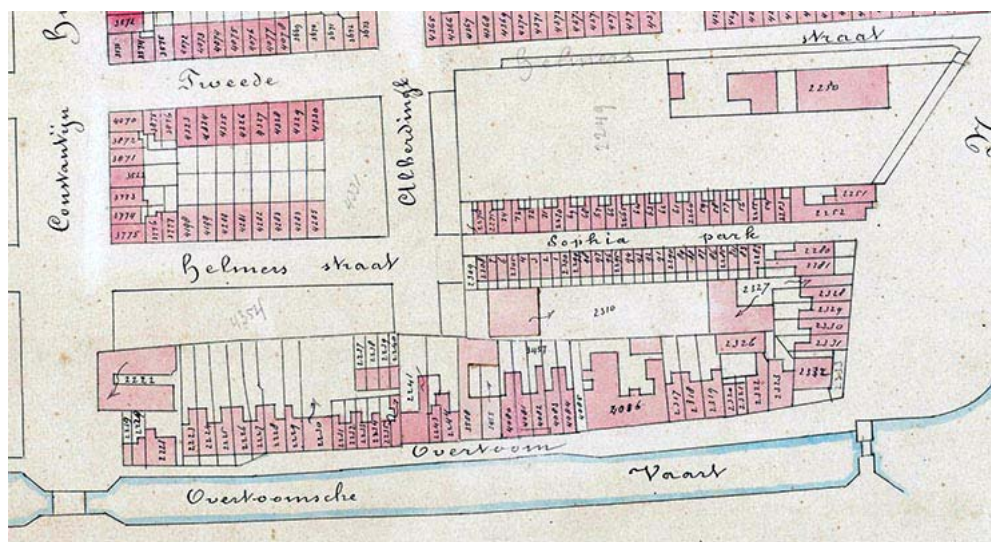
Sophiapark

Op 21 oktober 1868 deelde het stadsbestuur de gemeenteraad mee dat zij melding had gekregen van A.W.de Klerck dat deze in 1867 buiten de Singelgracht en haaks op de Buitensingel een straat had

gerooid en die aan weerszijden met in totaal 52 arbeidershuisjes had bebouwd. Erg vervelend, maar niet verboden. Pas in 1876 besloot de Raad het stelsel van bouwvergunningen in de hele gemeente in te voeren. De Klerck had zijn straatje *Sophiapark* gedoopt en daar was zeker geen koninklijke Sophia mee bedoeld. Het straatje was zo'n 100 meter lang bij 7 meter breed en lag geklemd tussen de bebouwing aan de Overtoomsevaart en een plukje industrie aan de Buitensingel ten zuiden van het Rottenestpad. Erger dan de afmetingen was het feit dat er niet opgehoogd was, met het gevolg dat het plukje huizen een broeinest van muggen werd met malaria ten gevolge.

Boven: De verknoeiide aansluiting van de Eerste Helmersstraat op de Nassaukade. De schuldige was de uitbater van het Sophiapark, die net voor het van kracht worden van de bouwverordening zijn huisjes bouwde.
Links: Het Sophiapark, gezien vanaf de Alberdingk Thijmstraat

Omdat De Klerck geen overleg gepleegd had bleef het buurtje verstoken van straatverlichting en riolering en moest men zelf de bestrating verzorgen. Ook de naam Sophiapark werd niet geaccepteerd. Toen in 1876 Plan Kalff gepresenteerd werd bleek op de plek van het Sophiapark een bredere straat geprojecteerd te staan. In de uitvoering van Plan Kalff wist de stad niet beter te bedenken dan zo goed als mogelijk het straatje in te passen in de nieuwe plannen. Het werd de Eerste Helmersstraat, met dien verstande dat de noordelijke huizenwand van die nieuwe straat overeen kwam met die van het Sophiapark. Dat tekende het doodvonnis voor de zuidelijke huizenwand, want de straat zou uiteindelijk 15 meter breed moeten worden. Het zou nog 1915 worden voor dat zover was. Intussen had de stad grondstukken aan de Nassaukade verkocht die voorlans het Sophiapark lagen. Ook dat was weer niet slim, want na sloop

Boven: Fragment uit de buurtkaart met de bebouwing van het Sophiapark dat rechts op de Nassaukade uitkomt.

Rechts: Reclamekaart van bloemisterij Kienhuize aan de Buitensingel.

van het Sophiapark stonden twee panden in de weg om de Eerste Helmersstraat op de volle breedte op de Nassaukade aan te kunnen sluiten. Dat bleef 7 meter (zie foto pag. 35, rechts). Vandaag blijken die twee panden gesloopt maar de gewonnen ruimte staat nu als parkeerruimte ter beschikking en de toegang voor rijverkeer is nog steeds benauwd.

De Klerck kreeg het moeilijk zijn huisjes te verhuren, toen steeds meer huizen in de nieuwbouwwijken ter beschikking kwamen, inclusief riolering en verlichting. Na zijn overlijden keken zijn erfgenamen het nog een paar jaar aan en verkochten toen het geheel. Zoals hierboven gezegd werd het complex van 52 huisjes en een kroeg in 1915 afgebroken. Pas in 1919 kreeg ook dit stukje straat officieel de naam Eerste Helmersstraat.

Een vroege foto van de Nassaukade van iets ná 1884. Op de achtergrond is de Jacob van Lennepbuurt aan het groeien, op de voorgrond is de industrie, die aan de Buitensingel stond, nog aanwezig, waaronder lakstokerij Van Son. Achter de mast buitenplaats Kweeklust van pagina 32. De lichte brug over de Singelgracht is de in 1883 gelegde Koekjesbrug. De fotograaf stond in een huis aan de pas aangelegde Leidsekade.

Land van Mina, ook wel Land Mina

Het Land van Mina heeft in het beschrijven van de nieuwbouw in de Van Lennepbuurt mythische proporties aangenomen. Het was een strook weiland zonder enige bebouwing, waarop de eigenaar (Volckland) van een stalhouderij in de Elandstraat zijn paarden liet grazen. Toen de plannen voor nieuwbouw in het buitengebied doordrongen, kochten aannemers en timmerbazen zoveel grond in het buitengebied als ze bemachtigen konden. Dat gebeurde ook met het Land van Mina en eigenaar werden o.a. de timmerlieden L. G. Le Roy en M. Kardoos. Het grootste deel van het Land van Mina kwam in bezit van aannemer Fokke Klaas Ozinga, oorspronkelijk afkomstig uit Dokkum, die in de onderhandelingen met de gemeente de woordvoerder van de gezamenlijke eigenaren werd.

Nadat er in de jaren vooraf een aantal spontane bouwsels in het buitengebied waren verschenen die de bouwplannen van de gemeente doorkruisten, zorgde men ervoor dat dit niet meer herhaald werd en hield strikt de hand aan het vergunningstelsel. Midden op het weiland kwam de Jacob van Lennepstraat te liggen. Het weiland was minder dan 50 meter breed en reikte van de Buitensingel tot de stadsgrens, daar waar vandaag de Ten Katestraat is.

Boven: Dit was het landschap van de stadspolder buiten de bewoningskernen. Dit is de omgeving waar later de Ten Katestraat zou komen.

Links: De Bilderdijkstraat is de rode draad door de Stadspolder. Als onderdeel van de hoofdverkeersader (ceintuurbaan) door de nieuwe stadsdelen werd de straat nog voor de aanleg opgeschaald van 20 naar 30 meter breed.

Dit eerste bouwproject in de Stadspolder staat model voor de totale nieuwbouw door zijn vele wijzigingen in de plannen en ad-hocbeslissingen die nog tijdens de bouw genomen werden. De nieuwe eigenaren hadden de grond op het Land van Mina gekocht via een makelaar die hen voorspiegelde dat ze konden bouwen wat ze wilden. Toen echter bleek dat de nieuwbouw in het uitbreidingsplan van de gemeente diende te passen, voelden zij zich bekocht. Onaangenaam verrast waren de bouwers door de eis van de gemeente dat alle grond die nodig was voor straten en dergelijke om niet afgestaan moest worden en dat voor de voorzieningen als ophoging en riolering betaald moest worden. Nu was dat niet alleen de

*Boven: De Jacob van Lennepstraat, genomen vanaf de brug over de Bilderdijkgracht
Rechts: De Ten Katestraat, richting Van Lennepkade. De straathandel is het begin van de latere officiële dagmarkt.*

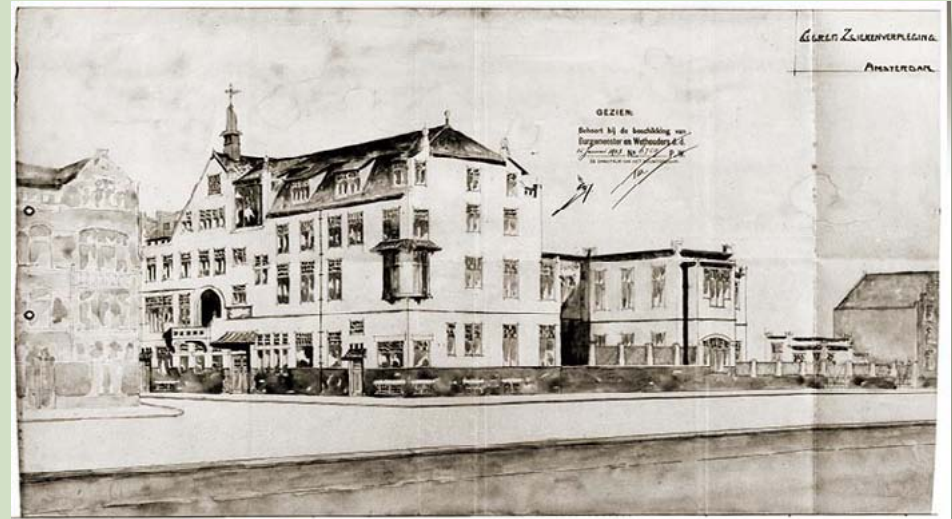
Van Lennepstraat over de hele lengte van hun land maar ook twee grachten en daartussen drie dwarsstraten. Als klapstuk werd een van die dwarsstraten tot ceintuurbaan verheven en 30 i.p.v 20 meter breed. De gemeente zag zich genoodzaakt de eigenaren te compenseren, deels door het kopen van een stuk grond voor de ceintuurbaan, de Bilderdijkstraat, en schenking van een duur grondstuk aan de Stadhouderskade.

De eerste nieuwe stadshuizen werden in 1876 gebouwd, nog voordat het definitieve plan van bebouwing van Ir. Kalff goedgekeurd was. Veel animo was er niet voor huizen die moeilijk bereikbaar waren en in 1879 stonden er in de Van Lennepstraat nog maar 12 huizen. Het werd pas beter toen in 1879 tegenover de straat een pontveer ingesteld werd, in 1883 tegenover de Bosboom Toussaintstraat de

Koekjesbrug gelegd werd en in 1890 de Kinkerbrug.
De huizen staken met hun minimaal vier woonlagen schril af tegen de verdwaalde boerenhuisjes die er voorheen in de polder stonden. Met het graven van het Jacob van Lennepkanaal werd begonnen in 1884, maar in tegenstelling tot wat soms beweerd wordt, ligt dat kanaal niet op het voormalige Land van Mina.

Onder: *Bouw van een brug in de Bilderdijkstraat over de Hugo de Grootgracht -1895
Op de achtergrond houtzaagmolen de Samson.*

Julianaziekenhuis

De Gereformeerde Vereniging voor Ziekenverpleging was in de stad te klein behuisd (± 80 bedden) en wilde begin 20ste eeuw voor eens en altijd uit de problemen geraken door de bouw van een nieuw ziekenhuis. De keus viel op de v.m. Stadspolder, aan de Bilderdijkgracht hoek Ter Haarstraat. Tot de aanleg van deze straat werd pas in 1895 besloten. De grond werd in 1902 gekocht en in 1903 begon de bouw. Het ziekenhuis was ontworpen door de architect Tjeerd Kuipers. Het ziekenhuis werd in gebruik genomen in 1904. In 1928 bracht prinses Juliana een bezoek aan het ziekenhuis en bij die gelegenheid kreeg het huis een nieuwe naam: Julianaziekenhuis.

In 1987 fuseerde dit ziekenhuis met het Boven IJ-ziekenhuis in Noord en werd het gebouw aan de Bilderdijkgracht afgestoten. In 1999 werd het complex afgebroken.

Jacob van Lennepkanaal

Het graven van het Jacob van Lennepkanaal hangt nauw samen met de omslag van denken in de Amsterdamse gemeenteraad betreffende het idee hoe de stadsuitbreiding vorm te geven. In 1883 besloot de Raad verder te gaan met N. Redeker Bisdom die grote delen van de Stads- en Godshuispolder in bezit had, hoofdzakelijk in het deel van Nieuwer-Amstel. Het idee van een nieuw te graven scheepskanaal tussen Singelgracht en Kostverlorenvaart was niet nieuw. Al in 1880 werd het plan geopperd, maar toen afgewezen door de Raad. Omdat het grootste stuk van het kanaal op grondgebied van Nieuwer-Amstel lag, zag Amsterdam niets in een kanaal op haar kosten. Met Redeker Bisdom werd nu overeengekomen dat zijn Exploitatiemaatschappij Overtoom het kanaal zou aanleggen waarna de Raad wel akkoord ging. De maatschappij zou ook moeten beschoeien en bestraten en bovendien de benodigde beweegbare bruggen leggen. Aansluitend mocht men het geheel kosteloos aan de gemeente overdragen. In het

eerste plan was sprake geweest van kaden langs het kanaal over de volle lengte en aan beide zijden. In het nieuwe plan stond de gemeente de grond van het Buitengasthuis niet meer af en werd ter plekke geen kade aangelegd. Mogelijk waren de plannen voor het Wilhelminagasthuis al zover gevorderd dat de grond in reserve gehouden werd. De stad kocht van Redeker Bisdom zelfs een stuk grond erbij, grenzend aan het Buitengasthuis tot de Nicolaas Beetsstraat. In ruil daarvoor legde de gemeente met voorrang de straten rond het kanaal aan. Met Redeker Bisdom konden eindelijk goede afspraken gemaakt worden over de uitvoering van nieuwe bebouwing op gebied van Nieuwer-Amstel wat betreft ophoging en riolering. De stad wist zeker dat de annexatie eens zou lukken en Redeker Bisdom blijkbaar zeker dat alle kosten er dubbel en dwars weer uit zouden komen. Voor de aanleg van het kanaal zou het voormalige buiten Ypenwoud gedeeltelijk sneuvelen en dat betekende het einde van het bedrijf De Roomolen van molenaars Kersten en Op der Heijde. In 1884 werd begonnen met de aanleg van het kanaal en in 1888 werd het opengesteld.

Kerken in de Stadspolder

R. K. Kerk „de Liefde”

Amsterdam

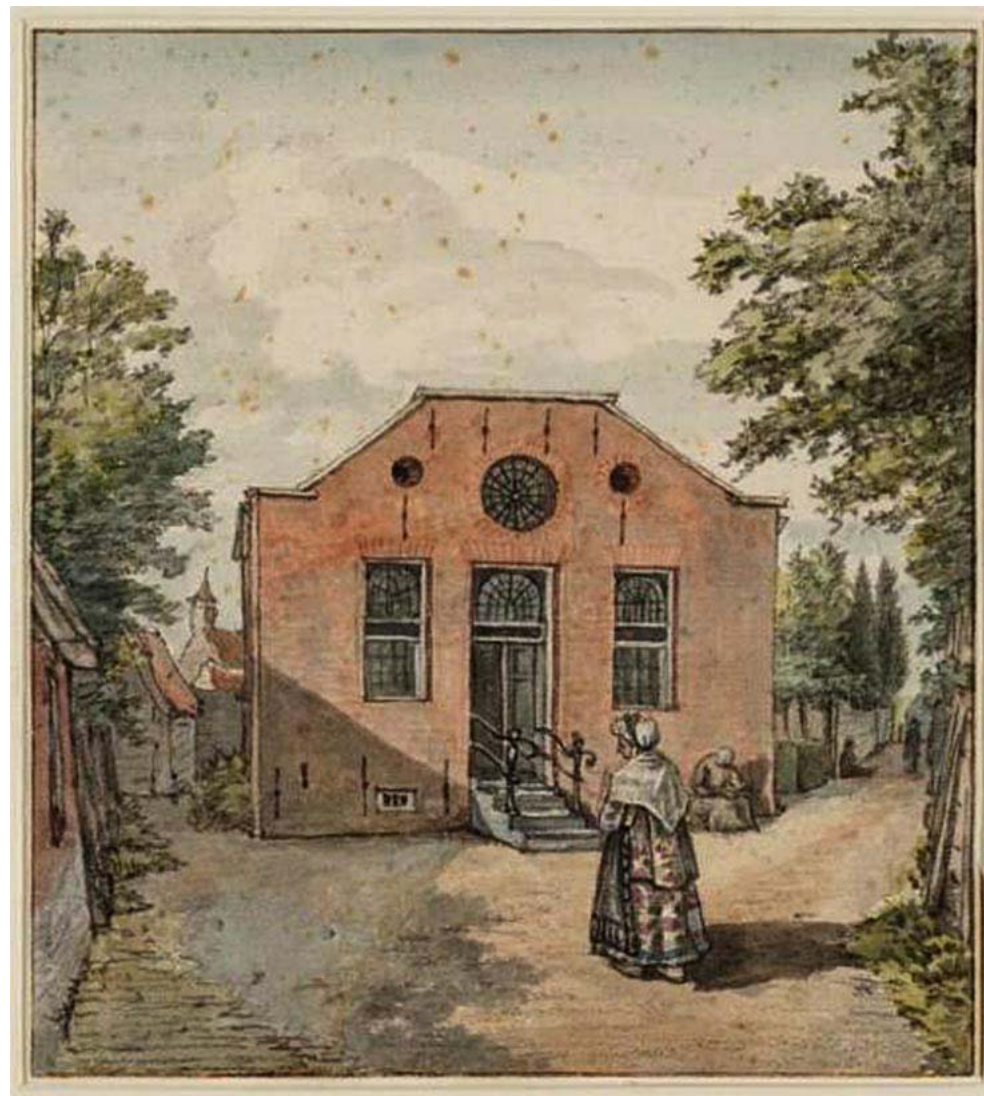

Sint Nicolaas buiten de Veste/De Liefde

Voor de bewoners van de hiervoor genoemde woongebieden werd in 1785 een RK-kerkje (staatsie) gebouwd dat we, anders dan de officiële naam, beter kennen als *De Liefde*. De kerk was bereikbaar via het Lange Bleekerspad maar beter begaanbaar was het Kerkpad vanaf de Buitensingel. Het eerste deel van dat pad begon ooit als Varkenspad, maar dat was de kerkgangers niet chique genoeg. Door de emancipatie van de katholieken in Nederland werd dit kerkje in 1856 tot parochiekerk verheven. Door het snel bevolkt raken van de

*Boven: Het interieur van de St.Nicolaas buiten de Veste, ofwel De Liefde.
Rechts: De begraafplaats van De Liefde aan de zijde van het Kerkpad.*

Van Lennep- en Kinkerbuurt was de kerk al snel te klein en werden plannen gemaakt voor een nieuwe en grotere kerk. In 1905 werd het oude kerkje met de pastorie aan de stad verkocht, zodat die de Bilderdijkstraat verder kon aanleggen.

Bij de staatsie werd in 1845 de eerste R.K.-begraafplaats in Amsterdam aangelegd. Omdat die net buiten het tracé van de Bilderdijkstraat lag bleef die na afbraak van kerk en pastorie nog gehandhaafd, totdat aan de Spaarndammerdijk in 1893 een nieuwe begraafplaats was aangelegd, het kerkhof Sint Barbara. In 1912 tenslotte is kerkhof De Liefde geruimd en werd het Bilderdijkpark aangelegd. Het lijkenhuisje naar ontwerp van Zocher Jr. mocht blijven staan. Tussen 1882 en 1885 werd de H.H. Nicolaas en Barbarakerk gebouwd naar ontwerp van Pierre Cuijpers (zie foto's pag. 42 en hieronder). Ook deze kerk kreeg de bijnaam *De Liefde*. Ook deze kerk is weer gesloopt en wel in 1990.

Rechts: De St. Vincentiuskerk aan de Jacob van Lennepkade

St. Vincentiuskerk

De St. Vincentiuskerk en -parochie ontstonden in de periode 1899-1901 als gevolg van toename van het aantal katholieken in de toen nog in aanbouw zijnde Kinkerbuurt. De parochie ontstond als afsplitsing van de H.H. Nicolaas en Barbara (De Liefde) aan de Bilderdijkstraat. Kerk, pastorie en scholen van de Vincentiusparochie kwamen te staan op een perceel tussen de Van Lennepkade en de Kanaalstraat, ter hoogte van de Staringstraat.

De nieuwe St. Vincentiuskerk werd ontworpen door C.P.W. Dessing, een leerling van P.J.H. Cuijpers. De invloed van Cuijpers was dan ook duidelijk zichtbaar in het ontwerp. Het was een grote driebeukige basiliek, zonder

Boven: Het interieur van de St. Vincentiuskerk.

Rechts: Gezicht vanaf het Staringplein op de St. Vincentiuskerk.

dwarsschip, met een hoge, terzijde staande toren, rechts naast de voorgevel. Deze toren had een achthoekige bovenbouw met hoekpinakels en een naaldspits. Op de andere hoek van de voorgevel, tussen hoofdportaal en pastorie, bevond zich een lagere traptoren (zie afbeelding onder). Het interieur (middenschip) werd overdekt door een houten tongewelf. Het hoofdaltaar en de ramen in het koor kwamen kort na de bouw tot stand; de ramen in de zijbeuken en enkele muurschilderingen waren van later datum. Met name wegens de hoge toren, de hoogste R. K. kerktoeren die sinds het herstel van de katholieke emancipatie (1853) in Amsterdam is gebouwd, ongeveer 67 meter, was dit een zeer markante kerk. Door teruglopend kerkbezoek werden in de loop van de jaren 1970-1980 de drie parochies in Amsterdam-Oud West samengevoegd; de nieuwe naam luidde Vondel-Vincentius-De Liefde (VVL). Eind jaren 1980 werd de St. Vincentiuskerk buiten gebruik gesteld en in 1989 gesloopt.

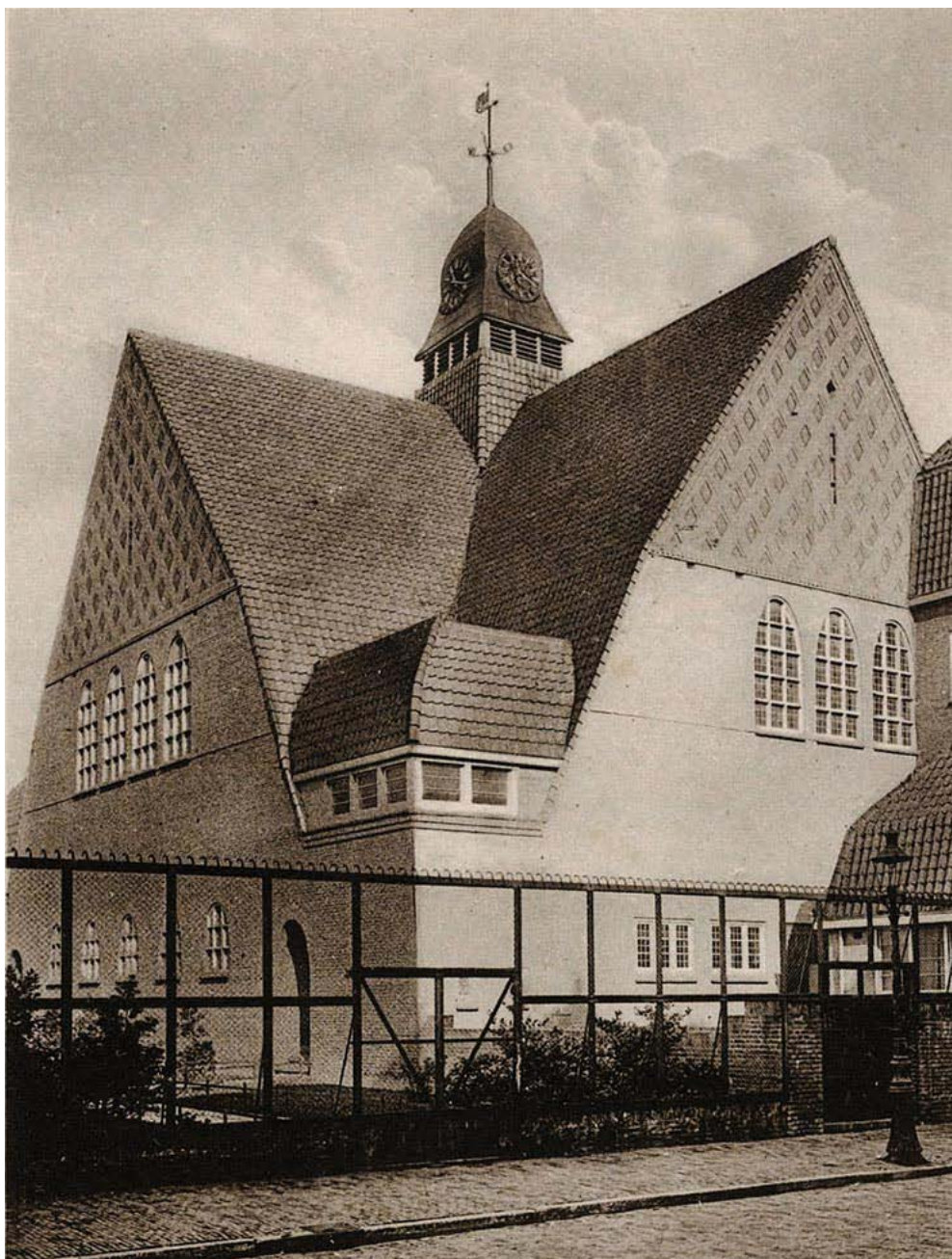

Raamkerk - Hugo de Grootkade

De voormalige gereformeerde Raamkerk werd in gebruik genomen in 1889. Dit was één van de vele zgn. Doleantiekerken die in de hoofdstad werden gebouwd, vanwege de kerkscheuring die in 1886 onder leiding van dr. Abraham Kuyper plaatsvond. Het was een zaalkerk in neorenaissancestijl, voorzien van een dubbeltorenfront aan de Hugo de Grootkade. Het interieur had galerijen. De kerk is in 1964 gesloopt om plaats te maken voor verpleeghuis De Poort.

Bov.en links: Twee maal de Raamkerk aan de Hugo de Grootkade: links kort na de oplevering en boven een volledig bebouwde kade.

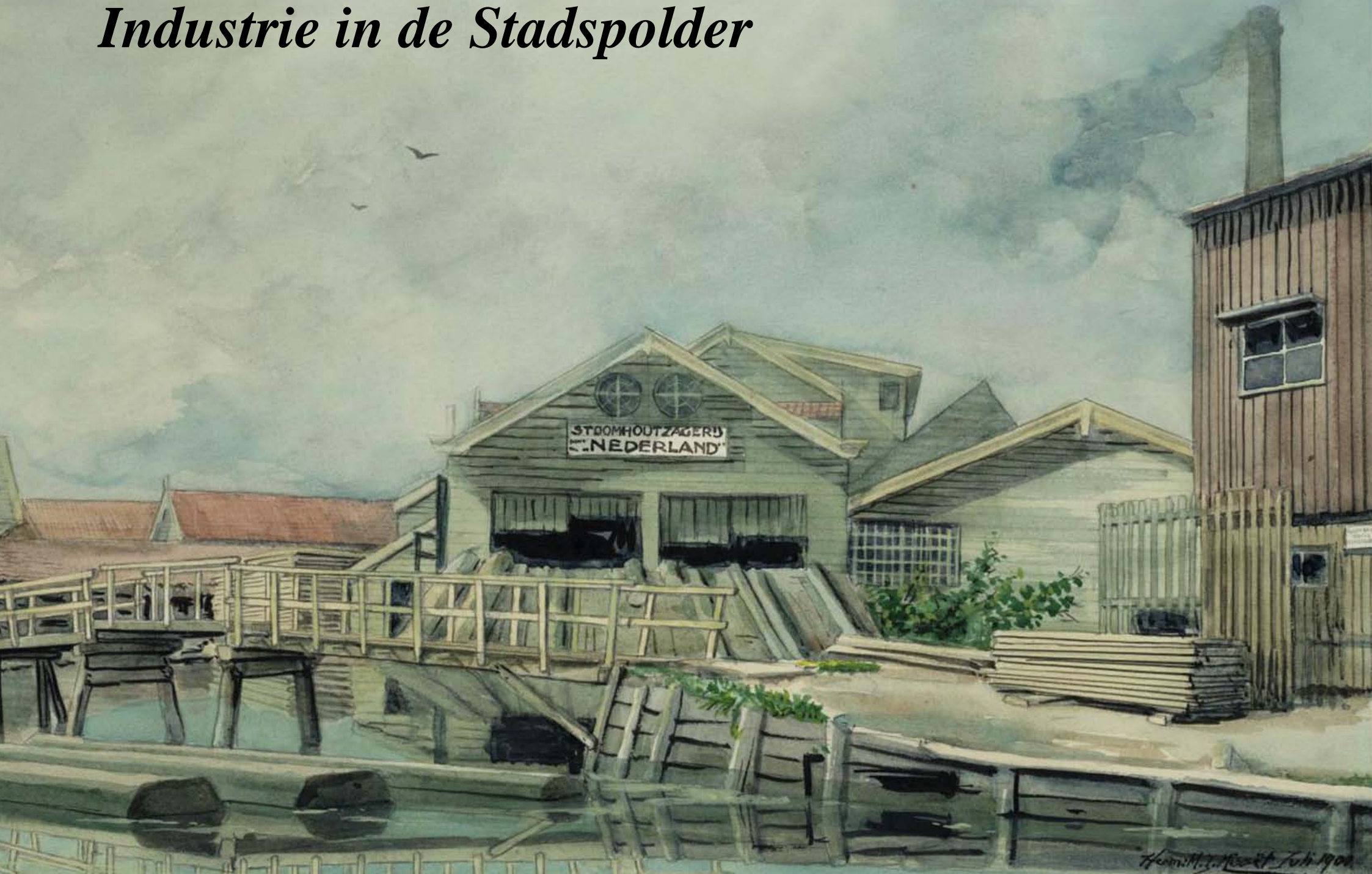

De Nassaukerk - De Wittenkade

Deze kerk voeren we hier op, ook al staat ze niet in de Stadspolder. Het is namelijk de enige van de kerken in dit deel van de stad die nog in functie is. De kerk staat aan de De Wittenkade ter hoogte van de Tweede Nassaustraat. In 1923 kreeg het kerkbestuur het grondstuk ter beschikking en in 1926 vond de eerste dienst plaats. Bij de kerk horen bijgebouwen met dienstvertrekken en drie bovenwoningen. Het ontwerp is van architect H.G.Krijgsman uit Zeist. De bouw van de Nassaukerk heeft ongeveer 15 maanden geduurd en is het werk van de aannemers S.H.Verschuur en D. Keuris te Zeist. Zij telt ongeveer 950 zitplaatsen, waarvan 600 in het ruim en 350 op de gaanderijen langs de drie muren. Het grondvlak is een vierkant en het dak is een boogvormig houten gewelf dat gedragen wordt door eveneens boogvormige ijzeren kappantten. Het gebouw ontvangt van drie zijden licht door ramen van kleine afmeting (met gekleurd glas-in-lood) welke vorm ook de boogvorm is doorgevoerd. Het interieur is sober en rustig van toon. De hoofdingang van het kerkgebouw bevindt zich aan de De Wittenkade maar ook aan de Wittenstraat en de Korte Nassaustraat bevinden zich ingangen. De kerk heeft een toren die circa 25 meter boven de begane grond ligt. Deze toren staat midden op het kerkgebouw en erin bevindt zich een torenuurwerk (geplaatst door het gemeentebestuur) en een luidklok. Het gebouw staat er nog, is nog in functie en is een gemeentelijk monument.

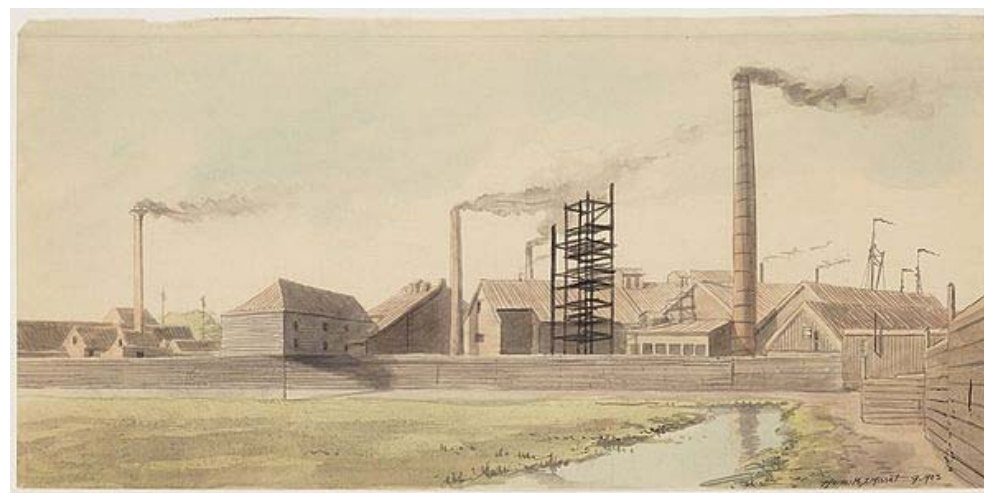
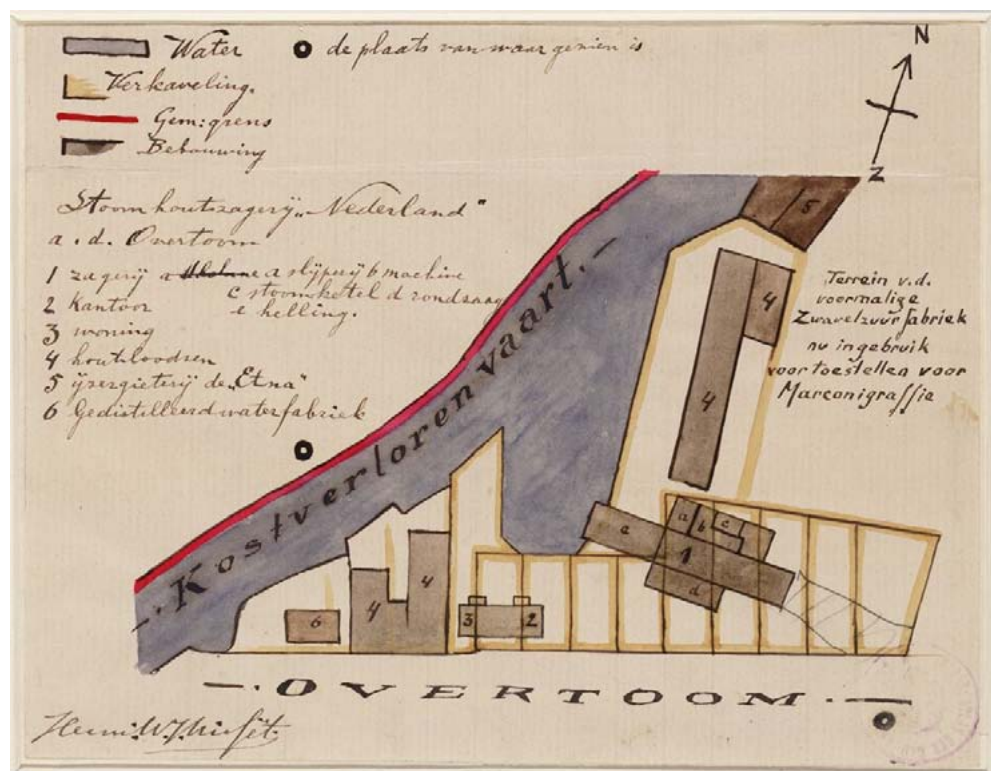
Industrie in de Stadspolder

H. van der Meer, Juli 1900

Euwenlang had de Stads- en Godshuispolder, afgezien van de delen onder controle van Amsterdam waar zaagmolens kwamen, een overwegend agrarische functie gehad. In de 19de eeuw veranderde dat snel. Nieuwer-Amstel liet industrie toe tot haar deel van de polder en niet altijd even frisse. Wat in Amsterdam ‘niet meer kon’ week uit naar buiten de stadsgrens.

Op de uiterste zuid-westpunt van de polder was enkele eeuwen een scheepswerf gevestigd geweest. Dat erf werd in de 19de eeuw ingenomen door de **Stoomhoutzagerij Nederland**. De helling bleef bij de zagerij in gebruik voor het optakelen van de stammen. Toen de Overtoomsevaart gedempt ging worden, verplaatste de zagerij de

helling naar de kant van de Kostverlorenvaart (zie plattegrond). Er waren meer stoomhoutzagerijen in de polder, zoals *De Snelheid* aan het eind van het Jan Hanzenpad.

Zwavelzuurfabriek **Ketjen** stond aan de Kostverlorenvaart, even ten noorden van de houtzagerij Nederland. Tussen 1870 en 1880 verplaatste Ketjen in fasen zijn op de Schans bij het Leidseplein gelegen fabriek naar deze minder omstreden locatie. Ook op de nieuwe plaats kreeg het bedrijf echter te maken met klachten van omwonenden in verband met luchtvervuiling. Met name de naburige tuinders in de Sloterpolder klaagden over het bederven van hun oogst. Met succes claimden zij schadevergoeding. Aan het begin van de twintigste eeuw werd het bedrijf, mede om die reden, naar Amsterdam-Noord verplaatst.

Boven: De zwavelzuurfabriek van Ketjen was zelden een geziene buur. Verdreven uit de stad vestigde zij zich aan de Kostverlorenvaart, om ook daar verdreven te worden zodra ze door de stadsuitbreiding ingehaald werd.

Links: De Stoomhoutzagerij Nederland maakte gebruik van de helling van een voormalige scheepswerf. De gebouwen gemerkt "4" zijn van Ketjen.

Het was niet de enige zwavelzuurfabriek in de polder. In 1784 werd een sterkwaterstokerij aan de Kostverlorenvaart uitgebouwd tot 'vitrioolfabriek' door de Engelse eigenaar J. Fargharson en Cy.

IJzergieterij De Etna

In 1873 vestigde zich aan de Kostverlorenvaart ten noorden van Ketjen de ijzergieterij en grofsmederij (en later ook machinefabriek) B.H.W. Schmidt, die in 1910 **De Etna** ging heten. In 1912 besloot de gemeenteraad de gronden van De Etna te kopen, waarna het bedrijf naar de Boorstraat in Amsterdam-Noord verhuisde. Op de plek van de fabriek kwamen de 3de Kostverlorenkade en de Vosmaerstraat.

Na het in de 18de en 19de eeuw wegwijnen van de textielindustrie langs de Bleekerpaden wachtten de erven op nieuwe industrieën.

Boven: Al in de 17de eeuw was er een lijmziederij aan de Lange Bleekerssloot.

Links: De gipsfabriek van Disselkoen & De Kok stond tientallen jaren de stadsuitbreiding 'in de weg'. In 1927 pas werd zij gesloopt.

Een aantal leerlooierijen nam enkele plaatsen in en in 1853 kwam hier de lijmziederij van Blekkingh & Co en in 1876 een diamantslijperij. Er kwam de Chemische Vetfabriek en een andere nieuwe speler richtte in 1864 een gipsfabriek op aan de noordkant van het Lange Bleekerspad aan de Kostverlorenvaart. Die fabriek werd later bekend als **Gipsfabriek Disselkoen & De Kok**. Toen de vaart in het kader van de 'Staande Mastroute' ter plaatse verbreed moest worden stonden de fabrieksgebouwen op een schiereilandje in de vaart behoorlijk in de weg. Een poging om een gedeelte van het fabrieksterrein te kopen, strandde op een belachelijk hoog geldbedrag dat de fabrikant eiste. De gipsfabriek, met al zijn vervelende uitstoot, overleefde en stagneerde de stadsuitbreiding vanaf de annexatie in 1896. Daardoor bleef het laatste blok van de De Clercqstraat eenzijdig onbebouwd tot de stad eindelijk in 1927 voor een nog steeds te hoog bedrag de fabriek opkocht en afbrak.

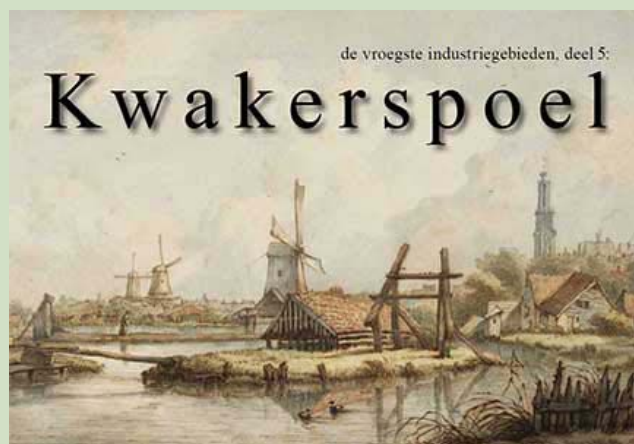
Over het ontstaan van zeventiende-eeuwse industriegebieden aan de rand van Amsterdam zijn een aantal aparte stukken verschenen. Als aandrijfkraft werden meestal windmolens gebruikt en daarvan wordt geprobeerd de locatie en geschiedenis te volgen. Twee uitgaven gaan over delen van de Stads- en Godshuispolder, te beginnen met de **Overtoomsevaart**.

[Klik hier](#) om te lezen.

Alhoewel feitelijk geen deel van de polder is de geschiedenis van de **Kwakerspoel** nauw verweven met die van de polder. De Kwakerspoel speelde niet alleen een rol in de bedrijvigheid rond Amsterdam maar ook als recreatiegebied. En dat zelden tot genoegen van de molenaars!

[Klik hier](#) om te lezen.

Deze PDF's maken deel uit van de bundeling van een zestal industriegebieden rond de stad. Dat zijn nog de Stadsrietlanden, de Zaagmolensloot en de Mennonieten-sloot. [Klik hier](#) voor die bundel.

Verreweg het grootste der molenparken rond Amsterdam lag direct ten noorden van de Stads- en Godshuispolder, tussen de Kuipers-sloot en de zeewering langs het IJ. Omdat deze **Zaagmolenbuurt**, met een kleine veertig molens, in dezelfde Amstel-landse ontginning lag als de polder had deze enige impact op die polder.

[Klik hier](#) om te lezen.

Tot slot....

We hebben hierboven summier aangestipt met welke moeilijkheden de stad Amsterdam te maken kreeg bij het bebouwen van de voormalige Stads- en Godshuispolder. Met De Pijp waren wat ervaringen opgedaan en dat stemde niet hoopgevend voor de verdere uitbreiding. Het beschrijven van de wording van de Dichters-, Van Lennep- en Kinkerbuurt zou nog eens zo'n boekwerk vullen en dat is al door zoveel mensen eerder gedaan. Wij volstaan daarom met de verwijzing naar enkele voorbeelden, die hierboven al eerder aangestipt werden en in de literatuurlijst hierna te vinden zijn.

In de Amsterdamse buurtenserie van René de Milliano kwam een boekje van Ton Heijdra uit met de titel *De victorie begint in Oud-West*. Dat behandelt de stof in dit stuk slechts summier maar gaat uitgebreid verder waar wij stopten. Het boekje is minstens zo rijk geïllustreerd als dit werkje.

Als u de omslag links klikt komt u op de bestelsite van de uitgever. Op het moment van schrijven was het boekje uitverkocht maar wie weet hoe dat op het moment van lezen is.

Literatuur:

De Amsterdamsche Schans en de Buitensingel, Jacob van Eck, Van Kampen, Amsterdam 1948

De Overtoom en de Dubbele Buurt, J. W. M. Sickman e.a., Vereniging Historisch Amstelveen, 1999

De victorie begint bij Oud-West, Ton Heijdra, René de Milliano, Alkmaar 2001

Ons Amsterdam:

De buurtschap nabij de Wiegbrug, P.A.v.d.Linden Vooren, in jg.8 (1956), pp.153-156

De voormalige tolleren om Amsterdam, J.Vriese, in jg.8 (1956), pp.157-159

Kinkerbuurt: stadsvernieuwing enz., J. Wagener, in jg.34 (1982), 136-139 en 158-163

Tweehonderd jaar overbrugging naar de Baarsjes, Robert Proost, in jg.39 (1987), pp.78-82

[Dorpse straten in de stad](#), Philip Spangenberg, in jg.46 (1994), pp.220-224

[Bellamybuurt: onstedelijk stukje stad](#), Peter-Paul de Baar, in jg.62 (2010), pp.328-331

[Pleziertuinen, kolfbanen en lusthoven](#), Wanda Nikkels, in jg.58 (2006), pp.304-309

Amstelodamum:

[De sprong over de Singelgracht](#) – Nieuwbouw in de Da Costabuurt, A.de Wildt e.a., in Mb.83 (1996)

Theo Bakker's Domein

Op deze site vindt u makkelijk leesbare maar toch informatieve verhalen over de ontstaansgeschiedenis van Amsterdam. Ze zijn onderverdeeld in rubrieken als Middeleeuwen, godsdiensten, nijverheid en handel, transport, openbaar vervoer, haven, watermanagement, stadsuitleg, annexaties, verkeersdoorbraken, chroniquers en allerlei andere zaken.

Klik hier voor een overzicht van alle PDF's op deze site

